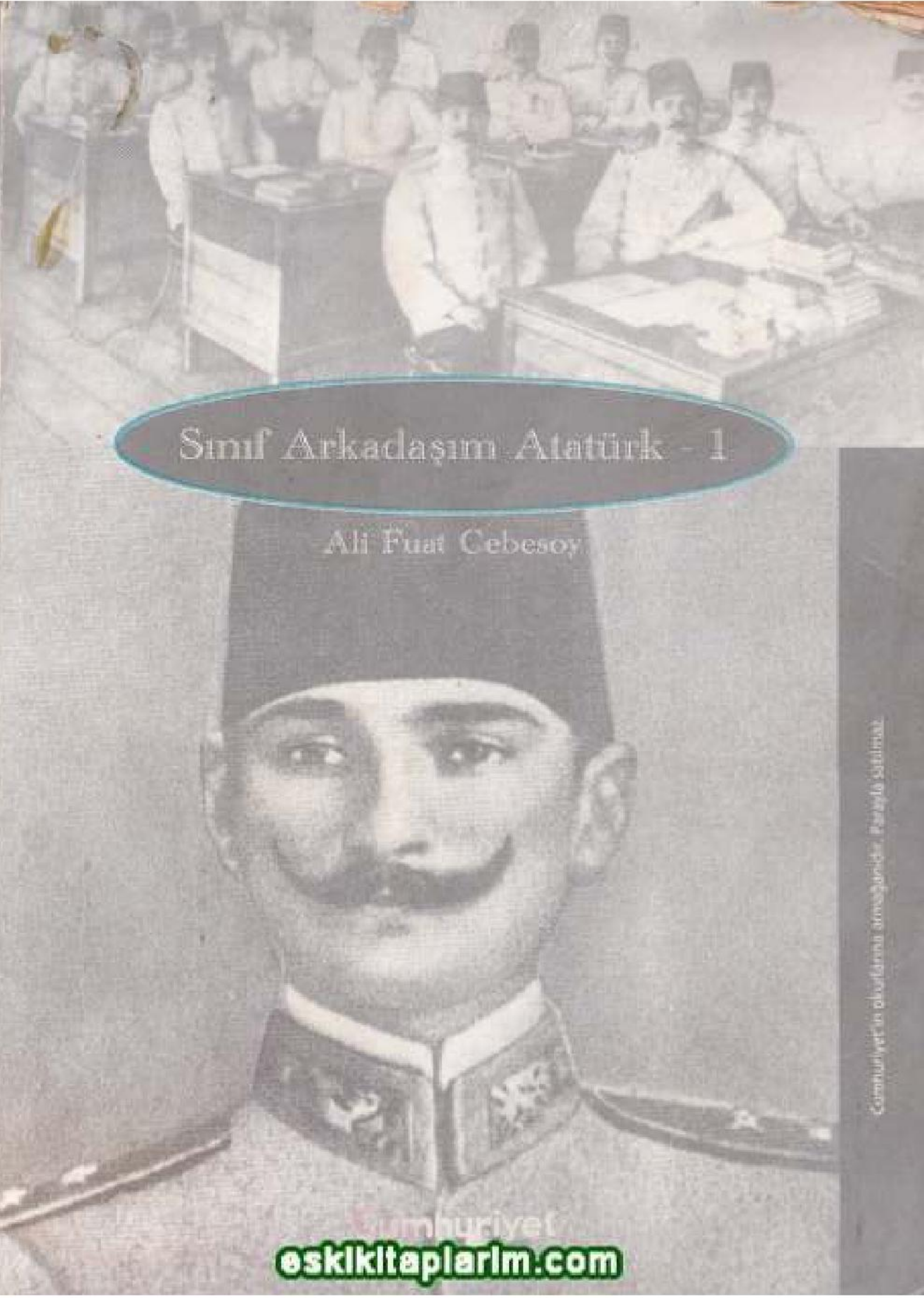

Sınıf Arkadaşım Atatürk - 1

Ali Fuat Cebesoy

Cumhuriyet'in ölümsüzleştirdiği Başkomutan

eskikitaplarim.com

eskikitaplarim.com

SINIF ARKADAŞIM ATATÜRK

OKUL VE GENÇ SUBAYLIK HATIRALARI

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Ekim 1997

SINIF ARKADAŞIM ATATÜRK

OKUL VE GENÇ SUBAYLIK HATIRALARI
-1-

GENERAL
ALİ FUAT CEBESOY

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

eskikitaplarim.com

Sevgili Sınıf Arkadaşım,
Muazzez Kardeşim
Mustafa Kemal Atatürk'ü
Rehmetle ve Minnetle
Anıyorum. 1966.

A. F. CEBESOY

eskikitaplarim.com

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

Mustafa Kemal'i 67 Yıl Önce Bir Cuma Günü Tanımıştım - Mustafa Kemal'in Kimliği - İlk Öğrenimi - Ortaokul Öğrenimi - Zübeyde Hanım'ın İkinci İzdivacı - Lise Öğrenimi - Türk-Yunan Savaşı - Mustafa Kemal'i Tahsil Devresinde Etkileyen En Önemli Olay.

Sayfa: 9-22

İKİNCİ BÖLÜM

Harp Okulu'nda İlk Gün - İlk ve Son Dayak - Apdestsiz Namaz - Aziz ve Mübarek Askerlik Mesleği - Harp Okulu'na Niçin ve Nasıl Girdim? - Dört Sınıf Arkadaşı - Yeni Tanıdıklar - Öğretmenlerimiz - Harp Okulu'ndan Yıldız Sarayı'na - Sarayda Garip Bir Soruşturma - Harp Okulu'nin İkinci Sınıfında - Mustafa Kemal Evimize İlk Defa Gelmişti - Kâzım Karabekir'le İkinci Tanışma - Bir olay ve Bir Hatıra - Memleket Nereye Gidiyordu? - Hürriyet Yolunda - Osman Nizâmî Paşa'nın Kehaneti.

Sayfa: 23-52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harp Akademisi'nde - Akademi'deki Yeni Öğretmenlerimiz - Kurmay Yarbay Nuri Bey - Gerilla Nedir, Ne Değildir? - Harp Akademisi'nde Yapılan Bir Baskın - İstanbul'da Bir Alman Birahanesi - Eski Günleri Anış - Con Paşa'nın Lokantası - Alemdağı'nda Bir Köşk - Bir Köşkün

Bana Hatırlattıkları - Garip Bir Olayın Hikâyesi - Kristal Gazinosu'ndan Harp Akademisi'ne - Bir Gün Gelecek Biz de General Olacağız - Sultan Murad'ın Ölümünü Nasıl Haber Aldık?

Sayfa: 53-90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Biz Kurmay Yüzbaşılar - Nasıl Tuzağa Düşürüldük? - Harp Akademisi'nden Zindana - Niçin Rumeli'ye Gönderilmedik? - Kuzguncuk'ta Geçirdiğimiz Son Gece - Babam, Mustafa Kemal'i Kendi Evladı Gibi Severdi - İstanbul'dan 5. Ordu'ya - Kurmaylık Stajı Başlıyor - Mustafa Kemal'in Suriye'de Siyasi Faaliyetleri - Hürriyet Mücadelesi İçin En Müsait İklim - Mustafa Kemal Makedonya'da - Mustafa Kemal 5. Ordu'ya Dönmek Zorunda Kalıyor - Mustafa Kemal Hakiki Bir Türk Milliyetçisi İdi.

Sayfa: 91-128

BİRİNCİ BÖLÜM

Mustafa Kemal'i 67 Yıl Önce Bir Cuma Günü Tanımıştım

O zamanki adı "Mekteb-i Harbiye-i Şahane" olan Harp Okulu'nun Dahiliye Müdürü Albay İbrahim Bey, nöbetçi subaylardan birini çağırdı:

- Salacaklı Ali Fuat Efendi, imtihanlarını vererek mektebe kabul edildi. Kendisini birinci sınıfın birinci kısmına götür.

Emrini verdi. Sonra neden lüzum gördü bilmem, ilave etti:

- Fuat Efendi, Müşir şehit Mehmet Ali Paşa'nın torunudur.

Dedem Mehmet Ali Paşa, 93 Savaşı'nda (1877-1878) Tuna Orduları Başkumandanı iken şehit düşmüştü.

İçimde tatlı bir heyecan vardı. Rüyalarım gerçekleşmiş, ben de dedem, babam, eniştelerim ve ağabeyim gibi asker olmuştum. Bu uğurda sarf ettiğim gayretler boşa gitmemişti. Albay İbrahim Bey'in odasından çıkarken heyecandan az daha selam vermeyi unutuyordum. Nöbetçi subayı önde, ben arkasında okulun koridorlarını geçtik. O zamanlar, talabelerin hafta tatilleri perşembe günleri öğleden sonra başlar, cuma akşamı sona ererdi. Bugün de cuma olduğu için talebe efendiler, gruplar halinde şen ve şatır okula dönüyorlardı. Aralarında Erzincan Rüştiyesi'nden tanıdığım bazı simalar da vardı.

Kendi odasına geldiğimiz zaman nöbetçi subayı hademelerden birine:

- Birinci sınıfın birinci kısım çavuşu Mustafa Efendi buraya gelsin.

Emrini verdi. Sonra bana döndü:

Mustafa Efendi, sizden birkaç ay önce Manastır Askeri İdadisi'nden geldi. Çalışkan, halûk ve zeki bir çocuktur. Onunla iyi anlaş.

Kısa bir müddet sonra içeriye on yedi, on sekiz yaşlarında sarı saçlı, parlak mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe yanaklı, zayıfça bir çocuk girdi. Giydiği şık Harbiyeli elbisesini mevzun vücuduna pek yakıştırmıştı. Vakurdu. Nöbetçi subayını selamladı:

- Emredin efendim:

- Senin takımının birinci mangasına, imtihanla Harbiye'ye kabul edilen Salacaklı Ali Fuat Efendi'nin kaydını yaptık. Alıp gidin. Kendine ne şekilde hareket etmesi lâzım geldiğini güzelce anlatın. Askeri idadiden gelmediğini de dikkat nazarına alın.

Sarı saçlı, sarı burma bıyıklı genç Harbiyeli ayaklarını birbirine vurdu.

- Emredersiniz efendim, başüstüne efendim.

Sonra bana döndü. Gayet nazik bir tavırla:

- Buyurun arkadaş, dedi, gidelim.

İkimiz kapıdan birlikte çıktık. Yan yana yürüyorduk. Fakat kolundaki üçü kırmızı ve biri sarı olan şeridi fark edince duraladım. Askerlikte kıdem ve rütbe esastı.

- Siz önden geçin çavuşum, ben sizi takip edeyim.

Bu hitabımdan memnun oldu. O önde, ben arkada dahiliyeden çıktık.

İşte, Türk tarihine şan ve şeref veren aziz ve rahmetli

arkadaşım Mustafa Kemal'i böyle tanımıştım. Üzerinden altmış küsur yıl geçmiş olmasına rağmen o cuma akşamını hâlâ ve bütün heyecanı ile hatırlarım.

Mustafa Kemal'in Kimliği

Atatürk'ün hayat hikâyesini, bizzat kendisinden defalarca dinlemişimdir. Harp Okulu sıralarında başlayan hatıralarıma geçmeden önce, Harp Okulu'na kadar olan devresini kısaca da olsa, anlatmak isterim. Belki bazı kısımları Atatürk'ün hayatım yazacak olanlara bir ışık tutar sanırım.

Atatürk'ün asıl adı Mustafa'dır. Babası Evkaf kâtipliklerinde, Rüsumat memurluğunda ve Osmanlı - Sırp Savaşı sırasında Selanik'te gönüllülerden kurulan Selanik Milli Taburu'nda mülâzım-ı evvel, yani üstteğmen olarak bulunan Ali Rıza Efendi'dir. Ali Rıza Efendi, memuriyetten ayrıldıktan sonra bir ara kereste ticareti yapmıştır. Annesi ise çok yakından tanımış olduğum Zübeyde Hanım'dır.

Bazı biyografilerde 1880'de doğduğu ileri sürülerse de 1881 tevellütlü olduğu muhakkak gibidir. Hiç unutmam, Mütareke'de İstanbul'da bugünkü "Atatürk Müzesi" olan binada bir akşam yemeğinden sonra oturmuş, oradan buradan konuşuyorduk.Rauf Orbay da orada idi. Söz dönmüş dolaşmış, yaş bahsine gelmişti.

- Fuat Paşa, demişti. Rauf Bey'le ben senin ağabeyin sayılırız. Çünkü ikimiz de senden birer yaş büyüğüz.

Benim doğum tarihim, 1882'dir.

Atatürk'ün doğduğu ay ve gününe dair kesin bir bilgi yoktur sanırım. Bir gün anacığı Zübeyde Hamm'a sorduğum zaman:

Babası Ali Rıza Efendi, Paşa'nın doğumunu evimizdeki iki Kuran-ı Kerim'den birine kaydetmişti. Fakat zevcim vefat ettiği zaman başucunda yalnız bir Kuran-ı Kerim vardı ve onda da hiçbir yazı yoktu. Belki de kayıtlı Kelam-ı Kadim'i devam ettiği camideki hocalardan birine hediye etmiş olacak.

Cevabını almıştım. Doğum tarihini Atatürk de bilmezdi. Cumhuriyet devrinde doğum yıldönümünü kutlamak için kendisine müracaat edenlere:

- İtiraf ederim ki, ben de bilmiyorum. Eğer lütfedip bir gün yapmak istiyorsanız, en münasibi 19 Mayıs'tır.

Dediğini hatırlarım. Mustafa Kemal, belki 19 Mayıs'ta doğmadı. Fakat 19 Mayıs, Türk'ün ve Atatürk'ün tarihte en mes'ut olayının cereyan ettiği gündür.

İlkokul Öğrenimi

Mustafa Kemal okul çağına gelince, Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım arasında anlaşmazlık başgösterdi. Zübeyde Hanım eski geleneklere sadık kalınmasını istiyor, oturdukları Hoca Kasımpaşa semtine yakın olan mahalle mektebine girmesini ve ilahiler ile elifbaya başlamasını ileri sürüyordu. Babası ise ileri fikirli bir zattı. Şemsi Efendi'nin, o zamana göre yeni metotla öğretim yaptığı okula vermek için diretiyordu. Atatürk bu olaydan bahsederken bize şunları söylemişti:

- Annemle babam arasındaki anlaşmazlık epeyce sürdü. Araya halam Emine Hanım da girdi. Pek mühim bir mesele imiş gibi diğer akrabalar da işe karıştılar. Fakat benim fikrimi soran olmadı. Nihayet hal çaresi bulundu. Önce ilahilerle mahalle mektebine başladım. Bu suretle anamın dediği oldu. Birkaç gün sonra oradan çıkarak Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim. Babam da memnun kaldı.

Yıllar sonra birer kurmay subay yolarak Selanik'te bulunduğumuz zaman her iki okulu da birlikte ziyaret etmiştik. Mahalle mektebinin kapısında koskoca bir kilit vardı. Anlaşılan kapanmıştı. Mustafa Kemal:

- İsabet olmuş.

Dedi. Mustafa Kemal okuma ve yazmayı Şemsi Efendi Okulu'nda öğrendi. Bu okulun sınıflarına muntazam devam etti. Babası:

- Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur.

Diye oğlunu teşvik ediyor, dersleriyle çok yakından ilgileniyordu.

Ali Rıza Efendi, 1893 yılı Kasım ayının ikinci yarısında vefat etti. Aile geçim derdine düştü. Zübeyde Hanım, oğlu ile kızı Makbule'yi alarak ağabeyi Hüseyin Ağa'nm kâhyalık yaptığı Langaza'daki çiftliğe gitti. Diğer kızı Naciye'nin o tarihlerde hayatta olup olmadığını bilmiyorum.

Mustafa Kemal, bu olaydan bize şöyle bahsetmişti:

- Babamın vefatı, bizi ayakta tutan kuvvetli bir desteğin yıkılması gibi bir şey oldu. Adeta kendimi yalnız hissettim. Dayım bize çok iyi davrandı. Acımızı unutturabil-

mek için gayret gösterdi. Allah razı olsun. Çiftlik hayatına karıştım. Tarla bekçiliği yaptığım da oldu. Makbule ile beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmakla uğraştığımızı hiç unutmam. Dayım Hüseyin Ağa bu gibi vazifeleri sırf biz meşgul olalım diye buluyordu.

Aile, Mustafa Kemal'i o civardaki Rum okullarından birine vererek yarıda kalan tahsilini tamamlamasını düşündü. Sonra bu fikirden vazgeçildi. Çiftliğin yazıcısı Karabet Efendi'nin de derslerinden pek hoşlanmadı. Langaza'da beş altı ay kadar kaldı. Halası Emine Hanım'ın daveti üzerine Selanik'e döndü.

Ortaokul Öğrenimi

1894'te Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne girdi. Orta tahsilini burada tamamlayacaktı, fakat kısmet olmadı. Okulun aynı zamanda müdür yardımcısı olan metamatik öğretmeni Hüseyin Efendi dayağı bol ve ceberrut bir insandı. Kendisine Kaymak Hafız derlerdi. Ama, bu lakapla hiçbir ilgisi yoktu. Mustafa Kemal bize ondan bahsederken:

- Berbat bir adamdı. Kendisinden çok korkardım, ya bana da sopa atarsa, ne yaparım, diye düşündüğüm zamanlar ter basardı.

Korktuğu başına geldi. Sınıf arkadaşlarından biri ile kavga ederken Kaymak Hafız'ın eline düştü. İnsafsızca dayak yedi ve bu yüzden de okuldan ayrıldı. Büyük annesi bu kadar tahsili kâfi görüyordu. Annesi ise okuması taraftarı idi. Mustafa Kemal, der ki:

- Onlar okusun mu, okumasın mı diye aralarında münakaşa ettikleri sıralarda ben kararımı çoktan vermiş bulunuyordum. Asker olacaktım. Komşumuzda Kadri Bey adında bir binbaşı oturuyordu. Oğlu Ahmet, Askeri Rüştiye'ye devam ediyor ve mektep elbisesi giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeğe hevesleniyordum. Sonra sokaklarda subaylar görüyordum. Bu dereceye vasıl olabilmek için takip edilmesi lazım gelen yolun Askeri Rüştiye'ye girmek olduğunu da anlıyordum. Annemi şöyle bir yoklayım, dedim. Hiç taraftar olmadı. Şiddetle reddetti.

Mustafa Kemal, ailesinden habersiz Askeri Rüştiye'nin kabul imtihanlarına girdi ve kazandı. Sağladığı başarıyı göz önünde tutarak öğrenim süresi dört yıl olan rüştiyenin üçüncü sınıfına aldılar. Zübeyde Hanım, bu emrivâkii kabul zorunda kaldı.

Selanik Askeri Rüştiyesi, Mithat Paşa Caddesi'nde yeni ve çok güzel bir binada idi. O zaman kuvvetli öğretimi ve disiplini ile şöhret bulmuştu. Öğretim üyelerinin çoğunluğunu aydın fikirli subaylar teşkil ediyordu. Mustafa Kemal kabiliyeti ve zekâsı sayesinde arkadaşları arasında birdenbire sivriliverdi. Bir gün, matematik öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Efendi:

- Senin de adın Mustafa, benim de. Arada bir fark olmalı, ne dersin,senin adının sonuna bir de Kemal koyalım.

Dedi. Genç öğrenci, hocasının bu teveccüh ve iltifatına teşekkür etti. Öğretmen yüzbaşı ertesi günü kendisine:

- Mustafa Kemal Efendi, tahtaya gelin.

Diye hitap etti. O günden sonra Mustafa, Türk tarihin-

de ebedi kalacak olan Mustafa Kemal adını aldı. Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Efendi (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Nakiyüddin Yücekök) talebesine hususi bir alaka gösteriyor, Fransızca öğrenmesi için teşvik ediyordu.

Mustafa Kemal, 1896 yılı başında Selanik Askeri Rüştiyesi'nden mezun olduğu zaman on beş yaşında idi. Bize rüştiyeyi kırk küsur mevcutlu sınıftan dördüncü olarak bitirdiğini söylemiştir.

Zübeyde Hanım'ın İkinci İzdivacı

Zübeyde Hanım, rahmetli zevci Ali Rıza Efendi'den aldığı dul maaşı ile aileyi geçindiremiyordu. O sıralarda Larisa'dan Selanik'e göçmen olarak gelen ve Reji İdaresi'nde memur olan Ragıp Bey'le evlenmişti. Ragıp Bey de duldu ve eski ailesinden hatırımda yanlış kalmadı ise, iki veya üç çocuğu vardı. Mustafa Kemal, annesinin yeniden evlendiğini haber aldığı zaman çok müteessir oldu. Bir gün, Atatürk'ün çocukluk arkadaşlarından olan Hacı Mehmet Bey (Cumhuriyet devrinde Milletvekili Mehmet Somer), bu olaydan söz açıldığı zaman şunları söylemişti:

- Ragıp Bey içgüveysi olarak eve gelir gelmez Mustafa Kemal münfail oldu. Evi terk ederek Horhorsu Mahallesi'nde oturan öz halası Emine Hanım'ın yanına gitti ve Manastır Askeri İdadesi'ne gidinceye kadar da anasının evine nadiren uğradı.

Mustafa Kemal, annesinin bu ikinci izdivacından bizlere pek az şey söylemiştir. Hatta Ragıp Bey'in Birinci

Dünya Savaşı'ndan sonra Selanik'te vefat ettiğini çok sonraları işittim. Yalnız üvey babasından bahsederken:

- Bana karşı çok saygılı davranmış, büyük adam muamelesi etmiştir. Nazik ve kibar bir insandı.

Demekle yetinmiştir.

Lise Öğrenimi

Mustafa Kemal, lise tahsilini Kuleli Askeri Lisesi'nde yapmak istiyordu. Rumeli'den ayrılarak İstanbul'a gitmek istemesinin sebepleri arasında annesine gücenmiş olması da vardı. Selanik'te Hasan Bey adında vatanperver bir kurmay subay vardı. Birçok defalar okula mümeyiz olarak gelmiş, Mustafa Kemal'i tanımış, takdir etmişti. Son imtihanında bulunmuş, bir münasebetle de idadi tahsilini nerede yapacağını sormuştu. İstanbul'a gitmek istediğini öğrenince:

- Bundan vazgeçiniz oğlum, demişti. Manastır'a gidiniz, orada daha iyi yetişirsiniz.

Mustafa Kemal, Hasan Bey'in tavsiyesini dinledi. Üç arkadaşı ile beraber Manastır'a geldi. Burada yatılı ve daha üstün dereceli bir okulun şartlarına çabuk intibak etti. Rumeli'deki diğer askeri rüştiyelerden seçkin öğrencilerle tanıştı. Yeni arkadaşlar buldu. Bunların arasında Ömer Naci de vardı. Ömer Naci güzel konuşuyor, güzel yazıyordu. Mustafa Kemal der ki:

- Eğer kitabet hocamız Altay Emini Mehmet Asım Efendi imdadıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Asım Efendi bir gün beni çağır-

di. Bak oğlum Mustafa dedi, şiiri filan bırak. Bu iş senin iyi bir asker olmana mani olur. Diğer hocalarınla da konuştum, onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Naci'ye bakma, o hayalperest bir çocuk. İleride belki iyi bir şair ve hatip olabilir, fakat askerlik mesleğinde katiyen yükselemez. Hocamın ne kadar haklı olduğunu hadiseler ispat etti. Çok arzu ettiği halde Naci, erkânıharp zabiti olamadı.

Meşrutiyet'te İttihatçıların en seçkin ve heyecanlı hatiplerinden biri olan yakın arkadaşım Ömer Naci hakikaten askerlik mesleğinde yükselemedi ve maceralı bir hayattan sonra genç yaşında vefat etti.

Mustafa Kemal, matematikte sınıfının en başarılı öğrencilerinden biri idi. Fakat lisan bakımından oldukça zayıftı. Okulda öğrenilen Fransızca ile bu lisanı ilerletmesine de imkân yoktu. Harp Akademisi'nde iken bana daima:

- Bir erkânıharp zabiti muhakkak lisan bilmelidir. Bunun aksini düşünmek büyük bir hatadır.

Derdi. Yaz tatillerinde Manastır'dan Selanik'e annesi Zübeyde Hanım'ın yanına döndüğü zamanlar Tophane'deki College des Frère de la Salle'in özel kurslarına gider, Fransızcasını ilerletmeğe gayret ederdi.

Tarihe ve özellikle Türk tarihine merakı vardı. Manastır İdadisi'ndeki Tarih Hocası Kolağası Mehmet Tevfik Bey (Cumhuriyet devrinde Diyarbakır Milletvekili ve Türk Tarih Kurumu üyesi) değerli ve milliyetçi bir Türk subayı idi. Türk tarihini iyi biliyor ve öğrencilerine tarih zevkini veriyordu. Atatürk, Türk tarihini bütün genişliği ve derinliği ile kavramış bulunan hocasından daima saygı ile bahsetmiştir. Bir gün bana:

- Tevfik Bey'e minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı.

Demiştir. Bu zatla Cumhuriyet devrinde benim de yakın ve samimi ahbaplığım olmuştur.

Mustafa Kemal, 1898'de Kasım ayında Manastır Askeri İdadisi'nden ikincilikle mezun oldu.

Türk-Yunan Savaşı

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında girdiği en büyük savaş, bizim için felaketle sonuçlanan 1877-1878 Türk-Rus Savaşıdır. Tarihimizde 93 Harbi olarak geçer. O zaman Mustafa Kemal henüz doğmamıştır. Fakat okul sıralarında bu felaketin nedenlerini öğrenmişti. İkinci büyük savaş ise Türk'ün zaferi ile nihayet bulan ve mahzun gönülleri teselli eden 1897 Türk-Yunan harbidir. Mustafa Kemal bu tarihte on beş yaşında idi. Bu olaydan bahsederken:

- Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim.

Derdi. Tanrı ona bu fırsatı yirmi beş yıl sonra bahşetti. Vatanı istila eden Yunan ordularının karşısına Başkumandan olarak çıktı ve onları kahretti.

Osmanlı-Yunan harbinde ben, Moda'daki Sen Josef Fransız Lisesi'nde okuyordum. Türk talebe arkadaşlarımla beraber aynı heyecanı duymuştuk. Anadolu'dan gelip Rumeli'ye giden alayları ağabeyim Mehmet Ali ile birlik-

te seyretmiş ve alkışlamıştık. Ağabeyim Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirmiş, Harp Okulu'na girmişti.

Dışarıdan yardım gören yerli Rumlar, Girit adasında işi yine azıtmışlar, yine ayaklanmışlar, her zaman olduğu gibi adadaki Müslüman halka tecavüzlere başlamışlardı. Kendilerini, merkezi Atina'da bulunan ihtilal komiteleri destekliyordu. Maksat, Girit'i Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparıp Yunanistan'a katmaktı. Yunan donanması ada sularına girmiş, 16 Şubat 1897'de Yunan Kralı adına hareket ettiğini ileri süren Vasos adındaki maceraperest bir Yunan albayı, üç tabur askerle karaya çıkmıştı. Bu süretle Girit, doğrudan doğruya Yunan saldırısına uğramış oluyordu. Harbin önüne geçmek isteyen büyük devletler, Girit'i abluka ederek adayı bir vedia olarak aldıklarını bildirmişlerdi. Girit'i o sırada ele geçiremediklerinden müteessir olan Yunanlılar Tesalya hududunda toplanmaya başlamışlardı. Gözlerini kan bürümüştü. Savaştan başka bir şey görmek istemiyorlardı. Planları şu idi: Burada bir başarı kazanabilirlerse, hem Rumeli hududunda toprak kazanacaklar hem de tekrar Girit meselesini ortaya atacaklardı. Yenilgiye uğramış bir Osmanlı devletinin fazla direneceğini sanmıyorlardı. Eğer mağlubiyete uğrarlarsa, büyük devletlere başvurarak derhal mütareke isteyeceklerdi. O zamanki Yunan Orduları Başkumandanı, politikacıların etkisinde kalarak pek yüksekten konuşuyor:

- Bir aya kalmaz, İstanbul kapılarında oluruz.

Diyordu. Osmanlı devleti de Rumeli'de gerekli bütün tedbirleri almış bulunuyordu. Müşir (mareşal) Ethem Paşa kumandasındaki Alasonya Ordusu'nu süratle takviye et-

mişti. Ethem Paşa'nm emrine yeni ve güçlü birlikler vermişti.

Mustafa Kemal'i Tahsil Devresinde Etkileyen En Önemli Olay

Mustafa Kemal, bu sırada Manastır Askeri İdadisi'nin ikinci sınıfında idi. Seferberlik olduğu için delikanlılar davul zurna şenlikleri içinde ellerinde bayraklar oludğu halde cepheye gidiyorlardı. Askerliğe çağrılmayanlardan gönüllü olanlar da çoktu. Bunların arasında bıyıkları henüz terlememiş çocukar bile vardı. İdadi talebeleri, akın akın Manastır'dan geçen taburları seyrederlerken, içleri içlerine sığmıyordu. Mustafa Kemal, gönüllü gitmek isteyenlerin başında idi. Türlü sebepler bu isteğine engel oldu. Savaş çok kısa sürmüştü. Ethem Paşa kumandasındaki Alasonya Ordusu, Yunanlıları önüne katmış ilerliyor, şehir ve kasabalar işgal ediyordu. 24 Nisan'da Tırnova, ertesi günü Yenişehir zaptolundu. Türk ordusu 5 Mayıs'ta Farsala'da kurulmuş olan Yunan savunma hattını parça parça etmiş ve parlak bir zafer kazanmıştı. Yunanlılar son dayanma noktası olarak Dömeke'yi seçmişler ve burada toplanmışlardı. 16 Mayıs'ta Türk-Yunan harbinin en büyük ve en önemli savaşı, Türk ordusunun Dömeke'ye taarruzu ile başladı. Düşman buradan da sökülüp atılmıştı. Prens Konstantin selameti firarda aramış, gece karanlığından faydalanarak güçbela kaçabilmişti. Yunan ordusunun ricati bozgun halini almıştı. 19 Mayıs'ta Forga Boğazı da işgal olunmuştu. Termopil Geçidi Türk askerlerinin gözü önünde idi. Artık Atina yolu açılmıştı. Mukavemet imkânı kalmamıştı.

Zafer haberleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında bayram sevinci yaratıyordu. Manastır bayraklarla donatılmıştı. Geceleri fener alayları yapılıyordu. "Padişahım çok yaşa!" avazeleri göklere yükseliyordu. Bu temenniye Mustafa Kemal de bütün samimeyeti ile katılmıştı. Türk ordusu son ve kati darbeyi vurmak için hazırlanırken, İstanbul'dan mütareke emri geldi. Türklerin ilk zaferleri üzerine Atina'da panik başlamıştı. Savaş taraftarları sinmiş, Deliyani Kabinesi istifa zorunda kalmış, yerine geçen Rallis Hükümeti, Rusya'ya müracaat etmişti. Çar İkinci Nikola, padişaha bir telgraf çekerek, kazandığı zaferlerin kan dökülmesine mani olacak bir mütareke ile taçlandırılmasını saygılı bir ifade ile rica etmişti. Bunun üzerine Sultan Hamid, Ethem Paşa'ya muhasematın kesilmesi emrini vermişti. Mütareke imzalandı.

Zafer kazanılmış, fakat nimetlerinden faydalanılamamıştı. Zaman zaman bu olaya temas eden Mustafa Kemal, bize şunları söylemiştir:

- Hocalarımız bize, bütün Yunanistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince aydın fikirli okul zabitlerimiz, büyük teessür duydular. Biz, onların yüzlerinden bunu anlıyorduk. Fakat bir şey soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Nuri Conker) genç bir zabitin, böyle olmamalıydı, yazık, çok yazık diyerek ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapılıyor, yine "Padişahım çok yaşa!" avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu temenniye katılmadım.

İKİNCİ BÖLÜM

Harp Okulu'nda İlk Gün:

Mustafa Kemal, İstanbul'a gelerek 13 Mart 1889'da Pangaltı'da Harp Okulu'na kaydolundu. İki ay içinde kendisini tanıtarak sınıfının çavuşu oldu.

Şimdi hatıralarıma başladığım yere, Harp Okulu'na dönüyorum. Okula başladığım o cuma akşamını hiç unutmam. Mustafa Kemal önde ben arkada dahiliyeden çıktık. Mektebin esas koridoruna geçerken koluma girdi:

- Önce yatakhaneye çıkalım, size yatacağınız yeri göstereyim. Sonra dershaneye gideriz.

Yatakhanemiz, üst katta Boğaz'a bakan cephenin ortasında idi. Burasını beğendim. Birinci katta cephesi Nişantaşı istikametinde olan dershanemiz ise, önünde zadegân daireleri olduğu için içeriye az ziya nüfuz edebiliyordu. Bu yüzden salona "karanlık dershane" adı verilmişti. Mustafa Kemal:

- Dershanemiz karanlık, fakat bizim yüreklerimiz aydınlıktır.

Dedi ve hangi okuldan geldiğimi sordu. Moda'daki Fransız Sen Josef Lisesi'nde okuduğumu söyledim. Sustu, bir şey daha sormak istediğini, fakat tereddüt ettiğini anladım.

- Galiba, daha başka şeyler de öğrenmek istiyorsunuz.

Tereddüdü geçmişti.

- Askeri idadı derslerinden imtihan verdiniz mi?

- Hepsinden imtihana girdim. Yalnız hesap, hendese

ve cebir gibi dersleri Sen Josef'te Fransızca okuduğum için bunlara ait suallerin cevaplarını Fransızca olarak vermek istediğimi söyledim. İmtihan heyeti ricamı kabul etti.

Birden elimi sıktı.

- Çok iyi, çok iyi birbirimize yardımcı olacağız. Merak ettiğim bazı Fransızca eserleri okumak için sık sık lügata müracaat ediyorum. Bundan sonra sizden faydalanmaya çalışacağım.

Bu sırada çavuş işaretinin üzerindeki sarı şerit dikkatimi çekti. Neye delalet ettiğini sordum. Meğer Fransızca imtihanına girmiş, başarı kazanmış, ondan dolayı bu şeridi de ilave etmişler. O zamanlar Türk okullarında yabancı dil öğrenimi kolay değildi. Kendi kendisine çalıştığı ve büyük gayret sarf ettiği muhakkaktı. Toplamı yedi yüz elli kişiyi bulan birinci sınıfta kendisi gibi dil bilenlerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğunu söyledi. Sonra:

- Ailenizde asker var mı?

Diye bir sual sordu.

- Ailemizin bütün erkekleri askerdir.

Cevabını verdim. Memnun oldu. Biz konuşmaya devam ederken arkadan:

- Fuat, Fuat!

Diye birisinin bağırdığını duydum. Başımı çevirdim, Mehmet Ali ağabeyim bize doğru geliyordu. Kendisine sınıfımızın çavuşunu tanıttım. El sıkıştılar. Okulun üçüncü sınıfında olan ağabeyim:

- Mustafa Kemal Efendi'yi gıyaben tanıyorum, dedi. Manastır'dan gelen arkadaşlar çok senasında bulundular.

Yeni arkadaşım, medhedilmekten utamyormuş gibi başını hafifçe önüne eğdi ve öylece teşekkür etti.

İlk ve Son Dayak:

Akşam yoklama boruları çalmaya başlamıştı. Ağabeyim bizden ayrıldı. Biz de havuz başındaki yerimizi aldık. Mustafa Kemal Efendi, yine bazı şeyler soruyordu. Yeni bir mübahaseye dalmıştık. Hazır ol kumandasını bu yüzden işitemedim. İşitemediğim için de enseme bir tokat yedim. Kendimi derhal topladım. Yoklamada üç defa:

- Padişahım çok yaşa!

Diye bağırdıktan sonra sınıflar sıra ile camiye gittiler. Mustafa Kemal, o kalabalıkta elimden tuttu, mahcup bir eda ile:

- Affedersiniz, dedi. Daha önce söylemeyi unuttum. Hazır ol kumandasında konuşmak kati surette yasaktır. Fakat sana o tokadı vuran dahiliye kolağası kabaca hareket etti. İlk defa olduğu için seni ikaz edebilirdi.

- Üzülmeyiniz, ziyani yok.

Cevabını verdim. Dahiliye Kolağası Mustafa Efendi iriyarı bir subaydı. Mustafa Kemal, bu subayın ayı lakabı ile anıldığını söyledi. Sonra Selanik Mülkiye Rüştiyesi'nde Kaymak Hafız diye anılan öğretmenden nasıl dayak yediğini yana yakıla anlattı:

- Fakat dedi, kendisini çoktan affettim. Mülkiye Rüştiyesi'nden ayrılmamda onun bu kaba ve insafsız hareketi başlıca rol oynamıştır.

Aptestsiz Namaz:

Benim okula girdiğim bu ilk gün, en ziyade dikkat-i nazarımı çeken şey, talebelerin aptestsiz ve adeta zorla namaza götürülmesi olmuştu. O zamanki Harp Okulu'nun mevcudu iki bini aşıyordu. Buna mukabil mektepte ancak yedi-sekiz su musluğu vardı. Talebelerin ve hatta subayların hepsinin aptest alabilmesi zaman bakımından imkânsızdı. Dahiliye subayları, talebeleri bilerek aptestsiz namaza götürmeye razı olmuşlardı. Ancak kendilerine bir bakımdan hak vermek de lazımdı. Çünkü istisnasız olarak her gün beş vakit cemaatle namaz kılmak için padişahın iradesi vardı. Bu iradeye kimse karşı gelemezdi.

Ben bütün bunları birkaç gün sonra öğrendim. Bazı taşralı mutaassıp arkadaşlarımız, derslerinden ve gece uykularından fedakârlık yaparak sabahleyin hamamda yıkanabilmek veyahut aptest alabilmek için musluk başlarında saatlerce sıra beklemek zorunda kalıyorlardı. Camide:

- Aptestsiz namaza durdum, günahlarımı affet ya rabbi!

Diye dua eden talebe efendileri çok gördüm. Bunun günahı elbette onların olamazdı.

Aziz ve Mübarek Askerlik Mesleği:

Harp Okulu'ndaki birinci günüm, böylece gelip geçti, Kolağası Ayı Mustafa Efendi'nin biraz, biraz değil oldukça şiddetli tokadına rağmen memnun ve mesuttum. Yat borusu ile soyunup yatağa girdiğim zaman huzur içinde

idim. Çünkü askerliği, bu aziz ve mübarek mesleği seviyor, çok seviyordum.

Hatıralarımın diğer kısımlarına geçmeden önce, Harp Okulu'na nasıl girdiğimi kısaca hikâye etmek isterim. Bunlar, benim için tazeliğini hâlâ muhafaza eder. Bugün orduevi olan ve yolların açılması ile eski şeklini kaybeden Harbiye binasının önünden geçerken aynı heyecanı belki daha kuvvetle hissederim. Bazı cumartesi günleri saat on üçe doğru Şişli'deki oturduğum apartmandan çıkarak Harbiye'ye yürürüm. Sancak çekme törenini seyrederim. Uzaktan selama dururum. O civarda oturanlar bu ak saçlı eski askeri tanırlar.

1893 tarihinde Erzincan'da Askeri Rüştiye tahsilimi tamamlamıştım. Babam beni asker yapmak niyetinde değildi. Büyük kardeşim Mehmet Ali, Kuleli Askeri Lisesi'ne devam ediyordu.

- Ailemiz asker ocağına döndü. Bari sen sivil hayata atıl.

Derdi. Babam 4. Ordu'da kurmay başkam idi. Fakat saray tarafından mimlendiği için rütbesi bir türlü albaylıktan yukarıya çıkamamıştı. Galiba biraz da bundan dolayı beni asker yapmak istemiyordu. İstanbul'da Moda'daki Fransız Lisesi'ne göndermeye karar verdi. Erzincan'dan ayrılırken nasihatta bulundu. Haşarılık yapmayacak, derslerime çalışacaktım. Ayrıca büyükannemin sözünden dışarıya çıkmayacaktım. Büyükannem Ayşe Hanım, şehit Müşir (Mareşal) Mehmet Ali Paşa'nm zevcesi idi. Bu muhterem kadın, kocasının şehit düşmüş olmasına rağmen ailenin bütün erkeklerini subay olarak görmek isterdi.

- Askerlik, şanlı ve şerefli bir meslektir.

Derdi. Babamın elini öperken, bilmem nasıl oldu, bir çocukluk ettim. Ağzımdan istemeyerek:

- Babacığım, siz askerliği sevmiyor musunuz?

Sorusu çıkıverdi. Babamın yüzü bembeyaz oldu ve başını süratle başka tarafa doğru çevirdi. Belli ki yüzüme bakmak istemiyordu. Döndüğü zaman gözlerinin yaşlı olduğunu gördüm. Bilmeyerek, istemeyerek onu canevinden vurmuştum. Anlıyorum ki, bütün kahırlarına rağmen o da bu mübarek askerlik mesleğine âşıktı. Çok yıllar sonra, Ankara Milli Hükümeti'nin Bayındırlık Bakanı iken bu olayı Mustafa Kemal Paşa'ya da anlatmış:

- Fuat, beni bir çocuk gibi ağlattı.

Demişti.

Harp Okulu'na Niçin ve Nasıl Girdim?

Erzincan'dan İstanbul'a geldim. Tophane Müşiri'nin yaveri olan teyzemin kocası Binbaşı Tevfik Bey'in yardımı ile Sen Josef Fransız Lisesi'ne kaydedildim. Bu okulu 1899'da bitirdim. Babama derhal bir mektup yazdım. Fransız mektebine gitmeme rağmen askerliğe olan aşkımın azalmadığını, eğer müsaade ederse, Harp Okulu'nun giriş imtihanlarına katılacağımı bildirdim. Fakat gelen cevapta eski kararının değişmediğini teessürle öğrendim. Hayatımda ilk ve son defa olarak babamı dinlememeye karar verdim. Asker olacaktım. Başka bir mesleği düşünmek bile istemiyordum. Nihayet enişteml beraber Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağına gittik. Fakat hu-

zuruna ben yalnız çıktım. Orta boylu ve dolgunca bir zattı. Arzumu kendisine söyledim.

- Baban, asker olmana müsaade ediyor mu?

Diye sordu.

- Hayır, esasen bunun için huzurunuza çıkmak zorunda kaldım.

Cevabını verdim. Zeki Paşa yabancı dil bilir, malumatlı bir askerdi. Yabancı mekteplerde tahsilini tamamlamış olanların Harbiye'ye girmeleri için yalnız kolaylık göstermekle kalmıyor, teşvik ediyordu.Allah razı olsun, aynı iyiliği benden de esirgemedi.

- Peki oğlum, sen merak etme, ben babanı iknaya çalışırım. Sen şimdi bir istida yaz, üst tarafına karışma.

Paşa'nın huzurundan sevinçle çıktım. İstidayı enişteme beraber hazırladık. Doğruca Harp Okulu'na geldik. Beni yakından tanıyan Mektep Nazırı Ali Rıza Paşa'yı gördüm. Babam vaktiyle kendisini Kuleli'ye yazdırdığı ve bu suretle askerliğe intisap ettiği için ailemize karşı saygısı vardı.

- Ailenizin bütün erkekleri asker, elbet sen de asker olacaksın.

Diyerek evrakımı hemen muameleye koydu. Beni imtihan edecek olan heyetin başkanı Kurmay Albay Halepli Zeki Bey'e gönderdi. Bu zat, bilahare ordu komutanlığına ve orgeneralliğe kadar yükselmiş olan meşhur Zeki Paşa'dır. Odasına gittik. İmtihanlara derhal girip giremeyeceğimi sordu. Müspet cevap verdim, memnun oldu. Dedi ki:

- Endişe edecek bir şey yok. Senden önce Galatasaray'ı ikmal etmiş olan Muhtar ve Aziz efendiler imtihana girdiler ve muvaffak oldular. İnşallah sen de olursun.

Zeki Bey'in bahsettiği Muhtar'ı bilahare çok yakından tanıdım. 31 Mart irtica olayı üzerine İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nda bulunuyordu ve rütbesi kurmay binbaşı idi. Asilerin kurşunu ile şehit oldu. Aziz'e gelince; Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Birliği'ni kurmak yolunda faaliyetleriyle tanınan meşhur Mısırlı Aziz'dir. Son zamanlara kadar Nâsır'ın akıl hocası ve Mısır'ın Moskova Büyükelçisi idi.

Mayısın sonlarına doğru başlayan imtihanlar, haziran ortalarında bitti. Başarı kazandım ve 1899 yılı Haziran ayının sonlarına tesadüf eden bir cuma günü Harbiyeli elbisesini giyerek okulun dahiliye müdürü Kalafat namıyla maruf Albay İbrahim Bey'in huzuruna çıktım. Hatıralarımın başında da yazdığım gibi daha ilk gün mesut bir tesadüf beni Mustafa Kemal Atatürk'le tanıştırdı ve bağdaştırdı.

Dört Sınıf Arkadaşı:

Ertesi günü derslere başladım. Birinci sıranın baş tarafında başçavuşumuz Ispartalı Faik oturuyordu. Bu talebe efendi, Bursa Askeri İdadisi'nin birincisi idi. Zeki ve bilgili bir gençti. Ne yazık ki son sınıfta bir kazaya uğradı ve askerlikten ayrılmak zorunda kaldı. Ispartalı Faik'in yanında Mustafa Kemal ve Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Bu zat, Birinci Dünya Savaşı'nda Sadrazam Talat Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Ben yeni geldiğim için arka sıralarda idim. Fakat birkaç gün sonra durum değişti. Mustafa Kemal, Ispartalı Faik ile konuşmuş:

- Salacaklı Fuat'ı bizim sıraya alalım.

Demiş, Ispartalı da bu teklifi iyi karşılamış olacak ki, öğle yemeğinde yanıma gelen Mustafa Kemal:

- Bizimle beraber oturmak ister misiniz?

Diye sordu. Çok memnun oldum.

- Siz nasıl emrederseniz, çavuşum.

Cevabını verdim. Öğleden sonra birinci sıraya geçtim. Şimdi sağımda Musatfa Kemal, solumda Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Dördümüz de iyi anlaşmıştık.

Yeni Tanıdıklar

Günler geçtikçe yeni arkadaşlar edindim.

Bunların arasında ikinci sınıfta okuyan Pirlepeli Ali Fethi (rahmetli Fethi Okyar) da vardı. Bir gün öğle namazından çıkarken Mustafa Kemal elimden tuttu. Yanımızdan geçmekte olan Ali Fethi'ye:

- Sana bahsetmiş olduğum arkadaşım, Salacaklı Ali Fuat.

Diye takdim etti. El sıkıştık. Nazik ve terbiyeli bir çocuktu. Hafta tatilinde üçümüz beraber çıktık. Beyoğlu'nda gezdik, dolaştık. Onlar beni vapura kadar götürüp uğurladılar. Cafer Tayyar Edirne (General Cafer Tayyar Eğilmez) de Fethi'nin sınıfında idi. Kendisi ile çok yakın arkadaşlığımız olmuştur. Ağabeğimin sınıfından Enver'i (Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olan Enver Paşa) de orada tanıdım. Yakışıklı ve güzel bir gençti. Selahaddin Adil (Rahmetli Korgeneral) de aynı sınıfta idi. Enver'in amcası Halil (Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Kumandanlığı yapan rahmetli Orgeneral Halil Kut)

bizim sınıfın üçüncü kısmında okuyordu. Halil Paşa ile olan arkadaşlığımız o tarihte başlar.

Erzincan Askeri Rüştiyesi'nden tanıdığım bazı talebe efendiler, ben Fransız Lisesi'nde lisan öğrenmek için iki yıl ihzariye devam mecburiyetinde kaldığım için Harbiye'de üçüncü sınıfa geçmişlerdi. Bunların arasında Fahrettin (Emekli Orgeneral Fahrettin Altay) da vardı.

Öğretmenlerimiz

Hocalarımızdan memnunduk. Talim öğretmenlerimizin başında tahsilini Almanya'da yapmış olan Rahmi Paşa bulunuyordu. Maiyetinde Birinci Dünya Savaşı'nda ölen Hünkâr yaverlerinden Binbaşı Fazıl Bey, Yüzbaşı Naci (Rahmetli Korgeneral ve Milletvekili Naci Eldeniz) ve teğmen Erzurumlu Osman Efendi vardı. Osman Efendi talim yaptırırken:

- Birinci mangadan sağdan itibaren beş kişi kop da gel!

Diye bizleri çağırırdı. Bundan dolayı kendisine Kopdagel adını vermiştik. Bilahare bu lakabı kendisi de beğenmiş olacak ki, soyadı olarak almıştır.

Mustafa Kemal en ziyade Yüzbaşı Naci Bey'i sayar ve severdi. Hatırımda yanlış kalmadı ise, Manastır'dan tanışıyorlardı. Bu saygı ölünceye kadar devam etti. Çok yıllar önce Naci Paşa kolordu kumandanı iken bir münasebetle Atatürk'ü ziyaret etmişti. Ben de orada idim. Kendisine çok itibar etti.

- Buyurunuz hocam.

Diye yer gösterdi ve sonra bana döndü:

- Naci Paşa hazretlerinin dedi, ikimizin üzerinde de emeği vardır.

Ben, okula geldikten on beş gün kadar sonra Ders Nazırlığı'na Yanyalı Esat Paşa tayin edildi. O zaman rütbesi albaydı. Taşkentli Mehmet Kaçın sülalesinden olan Esat Paşa vatanperver ve bilgili bir askerdi. Harp Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde birçok ıslahat yapmıştır. Bu zat Balkan Savaşı'nda Yanya Savunması'nda benim kumandanımdı. Onun kolordusunun Kurmay Başkanlığını yaptım, yine onun emri altında 23. Tümen Kumandan Vekili olarak Pasita ve Pizani mevkilerini müdafaa ettim. Yaralandığım zaman çok üzülmüştü.

Esat Paşa, Çanakkale Savaşları'nda Atatürk'e de kumandanlık etmiştir. Atatürk'ün meşhur 19. Tümeni Esat Paşa'nın kumandasındaki 3. Kolordu'nun kuruluşu içinde idi.

Harp Okulu'ndan Yıldız Sarayı'na

Bu başlık altında doğrudan doğruya beni ve ailemi ilgilendiren garip bir olayı anlatacağım. Aynı zamanda rahmetli arkadaşım Musatfa Kemal'in vefakârlığının bir misalini vermiş olacağım.

Harp Okulu'na sınıf arkadaşlarımdan birkaç ay geç girdiğimden, onlara yetişebilmek için çok fazla çalışmak zorunda kalıyordum. Eksik olmasın, Mustafa Kemal teknik derslerde bana yardım ediyor, ben de onun Fransızcasını ilerletmek için elimden geleni yapıyordum.

Harp Okulu'nda genel imtihanlardan başka iki de özel sınav vardı. Beraberce hazırlanıyorduk. 1899 yılı Eylül ayı ortalarında bir cumartesi günü gecesi idi. Yat borusu ile beraber yataklarımıza girmiş, tatlı bir uykuya dalmıştık ki, nöbetçi subaylarından biri bizim koğuşa gelerek beni uyandırdı ve şu emri tebliğ etti:

- Derhal giyininiz ve Nizamiye kapısındaki nöbetçi zabitliği odasına geliniz.

Sonra çekildi, gitti. Acaba ne için çağırıyorlardı? Böyle gece vakti çağrılan talebe efendilerden bazılarının geriye dönmediğini duymuştum. Giyinmeye başladım. Bu sırada Mustafa Kemal de uyanmış, müteredditt nazarlarla bana bakıyordu. Başıma bir kaza gelmesi ihtimalinden endişe ediyor, bununla beraber renk vermemeye çalışıyordu. Koğuştan çıkarken yavaşça:

- Merak etme kardeşim, Allah büyüktür.

Dedi ve metin olmamı tavsiye etti. Nöbetçi subaylığı odasına girdiğim zaman Mehmet Ali ağabeyimi de orada buldum. Demek ki, onu da uykusundan uyandırıp buraya getirmişlerdi. Köşedeki sandalyede bir yüzbaşı oturuyordu. Omzundaki kordondan Hünkâr yaverlerinden biri olduğunu anladım. Nöbetçi subayı bize:

- Yaver Bey, sizi Saray'a götürecektir. Orada alacağınız emre göre hareket edersiniz.

Dedi. Sesinin tonundan ve bakışlarından bize acıdığını anladım. İki kardeş yaverin peşine düştük. Onun Mabeyn'den getirdiği arabaya binerek Yıldız'm yolunu tuttuk. Sükûtumuz bir hayli devam etti. Sonra ağabeyim Hünkâr yaverine sordu:

- Yüzbaşım, bizi nereye götürüyorsunuz? Acaba ne olmuş?

Yaver:

- Bu akşam Mabeyn'de nöbetçi idim, Süvari Feriki (Korgeneral) Kabasakal Mehmet Paşa beni çağırdı, sizin künyelerinizi verdi, bu iki talebe efendiyi çabuk al gel dedi. Başka bir şey bilmiyorum.

Cevabını verdi. Çok saygılı bir tavırla ısrar ettik. Hakikaten bir şey bilmiyordu. Fakat nöbetçi subayı gibi onun da bize acıdığı muhakkaktı. Bu görevi istemeyerek üzerine almış gibi bir hali vardı. Bizi teselli etti.

- İnşallah hayırlıdır. Merak etmeyiniz.

Fakat biz meraktan çatlıyorduk. Acaba suçumuz neydi? Ne yapmıştık? Neden bizi böyle uykudan uyandırıp yola düşürmüşlerdi? Bu sorularımızın cevabını bulamıyorduk.

Yaverin bahsettiği yelpaze gibi olan sakalından dolayı Kabasakal lakabı ile anılan bu paşa bizi tanıyordu. Vaktiyle babam Hünkâr yaveri bulunduğu sıralarda süvari çavuşu idi. Alaydan yetişmişti. Fazla okumuş yazmış bir adam değildi. Abdülhamid devrinde okuması ve yazması olmayan paşalar da vardı ve yekûnu bir hayli kabarıktı. Bunlar, Padişah'a itimat telkin ettikleri için en yüksek askeri rütbelere gelmiş kimselerdi.

Sarayda Garip Bir Soruşturma

Ne ise, Yıldız Sarayı'na geldik. Bizi derhal yelpaze sakallı paşanın huzuruna çıkardılar. Kendisini askerce selamladık. Mülayim davrandı:

- Babanız İsmail Fazıl Beyefendi'nin, Padişahımız efendimize sadakatinden, hizmetinden şüphe edilemez. Hünkâr yaveri bulunduğu tarihlerde yanında idim. Kendisini tanırım. Fakat anlayamadığımız bir hadise karşısında kaldık. Bunun esasını söyler, ben de Padişahımız Efendimize arzedersem, hem babanız hem de aileniz için iyi olur.

Ben sustum, çünkü Paşa'nın ne demek istediğini anlayamamıştım. Mehmet Ali ağabeyim cevap verdi:

- Paşa hazretleri, biz bir şey bilmiyoruz ki, eğer lütfedip anlatırsanız, hadiseyi aydınlatmaya gayret ederiz.

Paşa'nın yüzünde bir hayret ifadesi belirdi. Allah Allah der gibi başını iki tarafa salladı:

- Haberiniz yok mu? Anneniz cuma günü hareket eden Fransız Mesajeri vapuruyla pasaportsuz olarak Fransız sefirinin tavsiyesiyle gizlice vapura binmiş ve bir daha çıkmamış. Çanakkale'den Zatı Şahane'ye çektiği bir telgraftan Paris'e firar ettiğini anladık.

Bu sefer hayret sırası bize geldi. İkimiz birden:

- Ne diyorsunuz, Paşa hazretleri, sakın bir yanlışlık olmasın?

Diye hayretimizi açığa vurduk. Mehmet Paşa kelimelerin üzerine basarak tekrarladı:

- Yanlışlık yok, anneniz Paris'e kaçmıştır.

Annemizin Fransa'ya gittiğinden katiyen haberimiz yoktu. Geçen perşembe günü akşamı izinli olarak büyük validemiz Ayşe Hanım'ın Salacak'taki evine gitmiştik. Hatta Pirlepeli Ali Fethi ile Mustafa Kemal de vapura kadar gelip bizi uğurlamışlardı, çünkü okuldan çıktıktan sonra beraberce Beyoğlu'nda biraz dolaşmıştık. Salacak'taki

evde annemizi bulamamıştık. Ancak geç saatlerde, vaktiyle bize mürebbiyelik yapmış olan yaşlı bir matmazel ile gelmişti. İkimizi de öpmüş, bir arzumuz olup olmadığını sormuştu. Bu gece teyzemizin evinde kalacağını ertesi günü de mühim bir iş için İstanbul'a ineceğini söylemişti. Haftalıklarımızı da o geceden vermişti. Üzüntülü bir hali vardı. Fakat matmazeli de yanma alarak çıkıp gitmişti. Bir daha yüzünü görmedik.

Mehmet Ali ağabeyim, olayı olduğu gibi anlattı. Fakat Paşa tatmin olmadı.

- İnanmıyorum, dedi. Nasıl olur da bir anne, artık gençlik çağına gelmiş olan çocuklarına yapacağı işler hakkında malumat vermez? Olmaz öyle şey.

Ağabeyim aynı şeyleri tekrarladı. Paşa türlü sorular soruyor, ailemiz içinde bu seyahatten malumatı olan kimse bulunup bulunmadığını öğrenmek istiyordu. Nihayet:

- Peki, dedi, anneniz bu seyahate neden lüzum görmüş olabilir?

Diye baklayı ağzından çıkardı. Dedik ki:

- Annemiz, babamıza Trabzon'da yapılan muameleden dolayı çok müteessirdi. Kaç defa ağlarken görmüştük. Belki de Avrupa'ya gitmesine en büyük amil bu teessürü olmuştur.

Biraz duraladı. Hadiseyi o bizden daha iyi biliyordu. Babam Albay Fazıl Bey, Erzincan'daki 4. Ordu Müşiriyeti'nden izin alarak annemi vapura bindirmek üzere Trabzon'a gelirken, Bayburt'ta önüne çıkan bir süvari müfrezesi tarafından tevkif edilmişti. Buna sebep babamın Avru-

pa'ya kaçacağına dair Saray'a verilen bir jurnaldi. Alaylı Paşa, bu hadiseye dair bizimle konuşmak istememişti.

- Bir sualim daha var, dedi. Annenizin Avrupa'ya gideceğini size haber vermemiş olmasını neye hamlediyorsunuz?

Bunun cevabı hazırdı:

Paşa hazretleri, babalarına reva görülen haksız muamelelerin oğullarının da başına gelmemesi için saklamış olacak.

Sorgumuz bu minval üzerine bir hayli sürdü. Paşa, bizi bir aralık yalnız bırakarak dışarıya çıktı. Döndüğü zaman memnun görünüyordu. Son bir teklifi olduğunu söyledi. Vapur İzmir'e hareket ediyordu. Annemize müşterek imza ile şu anlamda bir telgraf çekecektik. "Bizi yalnız bırakarak, haber bile vermeden yabancı bir memlekete gidiyorsun. Çok üzüldük. İzmir'den dönmeni rica ediyoruz." Razı olduk, istediği telgrafı derhal ve orada yazdık. Annem nasıl olsa, bu telgrafı tazyik sonunda yazdığımızı anlayacak ve yolundan dönmeyecekti. O gece Saray'da kaldık. Bize mevkuf muamelesi yapmadılar. Sabahleyin mükellef bir kahvaltı getirdiler. Tekrar Paşa'nın huzuruna çıktık.

- Padişah Efendimiz hazretlerine sadakatte devam ediniz. Onun şefkat ve merhametine sığınırsanız, gerek sizin ve gerekse aileniz için iyi olur.

Dedi, yaverlerden birini çağırarak:

- Efendiler, Harbiye-i Şahane'ye gideceksiler. Hazır arabalardan biriyle yollayınız.

Emrini verdi. Padişah'a beylik dualardan birini etmeyi ve Paşa'ya da teşekkürü unutmadık.

Bu konuyu biraz uzatmamın sebebi, Sultan Hamid devri ve o devrin garip zihniyeti hakkında genç nesle bir fikir vermek içindir.

Harp Okulu'na döner dönmez Mustafa Kemal'i buldum. Boynuma sarıldı, gözlerinden gece uyumamış olduğunu anladım. Vefakâr arkadaşım beni beklemişti.

- Ne oldu? Ağabeyini de götürmüşler.

Dedi. O gece hiç uyumamış, sabah namazında ağabeyimi aramış, bulamayınca onun sınıfında bulunan Diyarbakırlı Kâzım Efendi'ye (Rahmetli General ve Milletvekili Kâzım İnanç) sormuş, o da gece nöbetçi subayı tarafından uyandırılarak Nizamiye kapısına götürüldüğünü ve bir daha dönmediğini söyleyince telaşı artmış, Pirlepeli Ali Fethi ile bütün ihtimalleri düşünmüşler.

Kendisine Saray'da yapılan sorguyu olduğu gibi anlattım.

- İnşallah hayırlı olur.

Dedi. Dediği çıktı. Annem telgrafı alınca; bunu Saray'ın tesiriyle yazdığımızı anlamış ve yoluna devam etmişti. Bir hafta, on gün sonra da babam serbest bırakılmış, rütbesi mirlivalığa (generalliğe) yükseltilerek Genelkurmay Dördüncü Şubesi'ne tayin olunmuştu. Erzincan'dan bize yolladığı mektupta yakında İstanbul'a geleceğini yazıyordu.

Harp Okulu'nun İkinci Sınıfında

Umumi imtihanlara, derslerimizi iyice pişirerek girdik ve başarı gösterdik. İkinci sınıfa geçtik. Mustafa Kemal yedi yüz küsur kişilik sınıfın dokuzuncusu iken bu sefer altmcılığa yükselmişti. Beni, dışarıda sınavla okula girdiğim için sınıfın en sonlarına kaydetmişlerdi. Bu sefer ben de yirmi beşinci oldum. Koluma da onbaşı şeridi taktım. Memnundum, askerlikte bir rütbe bir rütbedir. Ağabeyim Mehmet Ali, okuldan iyi derece ile mezun olmasına rağmen kurmay sınıflarına ayrılmamış, teğmen rütbesiyle önce Cidde'ye Redif taburuna gönderilmek istenmiş, sonra da Topkapı Askeri Rüşdiyesi Fransızca öğretmenliğine tayin edilmişti.

Bu yıl Musatfa Kemal, Selanik'e annesi Zübeyde Hanım'ın yanına sılaya gitmişti. Döndüğü zaman yanında bir arkadaşı da vardı. Bana tanıştırırken:

- Sana Selanikli Mustafa Nuri'yi takdim ediyorum. Benim Selanik Rüşdiyesi'nden ve Manastır'dan arkadaşımdır. Çok iyi bir çocuktur.

Dedi. O günkü bu genç Harbiyeli, Cumhuriyet devrinde milletvekilliği yapmış olan Nuri Conker'dir.

Mustafa Kemal, döndükten sonra bir şey dikkatimi çekti. Kısa denecek bir sürede fevkalade güzel vals öğrenmişti. İleride kurmay subay olduğumuz takdirde -ki bütün gayemiz, emelimiz bu idi- dansın da bilinmesi lüzumlu şeyler arasında olduğunu söylüyordu. Teneffüslerde sınıf arkadaşlarımızdan isteyenlere ve bu arada Arif'e (Ayıcı la-

kabı ile maruf olan Albay Arif Bey'dir. Suikast olayında idam edilmiştir) de dans öğretiyordu.

Birinci sınıfta olduğu gibi biz ikinci sınıfta da aynı sıradaydık. Ben on sekiz, Mustafa Kemal on dokuz yaşlarında idik.

Mustafa Kemal Evimize İlk Defa Geliyor

Babam İsmail Fazıl Paşa, İstanbul'a gelip Genelkurmay 4. Şubesi'nde göreve başladıktan bir müddet sonra benden sınıf arkadaşlarım hakkında bilgi istedi. Yakın arkadaşlarımı sordu. Bu onun adeti idi. Daha ben Erzincan Rüşdiyesi'nde iken öğretmenlerden ziyade arkadaşlarımı sorar, bilgi alır ve bazılarını yemeğe çağırmamı söylerdi. Tereddüt etmeden:

- Çavuşum Musatfa Kemal Selanik.

Dedim ve emrederse, bir hafta tatilinde kendisini alıp gelebileceğimi söyledim. Vaktiyle Erzincan'a yazdığım bir mektupta da ondan bahsettiğim için isim yabancı gelmemişti.

- Getir, çok memnun olurum. Ona da söylemişsin, büyükannen de merak ediyor.

Dedi. Ertesi hafta sözleştik. Arkadaşımı sabah vapur iskelesinde bekledim. Buluştuk ve vapurla karşıya geçtik. Vakit öğleydi. Salacak'taki evimizin kapısına geldiğimiz zaman kendisini biraz müterreddit gördüm. Herhalde Paşa tarafından nasıl karşılanacağını düşünüyordu. Müteazzım insanlardan hoşlanmadığını biliyordum. Feleğin çok kahrını çekmiş olan babamın mütevazi bir asker olduğunu

söyledim. Önce büyükannemin, sonra da babamın elini öptük. Ayşe Hanım'ın:

- Maşallah, Harbiyeli elbiseleri de ne güzel yaraşmış.

Dediğini hiç unutmam. Babam da yüzünü hafifçe okşadı.

- Fuat'la kardeş gibi geçiniyor muşsunuz, memnun oldum. İnşallah meslek hayatında birbirinizden ayrılmazsınız.

Arkadaşım mahcup bir gençti. Büyüklerin yanında bu mahcubiyeti daha da artardı. Yemekte biraz açıldı. O geniş ihata kudreti ve keskin zekâsıyla bazı sorularına verdiği cevaplar babamı bir an için şaşırtmıştı.

- Her ikimizi de erkânı harp zabiti olarak görürüm.

Dedi ve biz birkaç yıl sonra birer kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisi'nden mezun olduğumuz zaman en çok sevinenlerden biri de kendisi olmuştu. Annem Zekiye Hanım henüz Paris'ten dönmediği için Mustafa Kemal'i görmemişti. İkindiden sonra okula beraberce dönmek üzere evden ayrılırken babam arkadaşıma çok iltifat etmiş:

- Seni çok sevdim oğlum, Kuzguncuk'taki evimize de beklerim. Muhakkak geliniz.

Demişti. Sonra bana dönmüş:

- Seni de tebrik ederim, böyle değerli ve iyi bir gençle arkadaşlık kurmuşsun. Okul sıralarında başlayan arkadaşlıklar kolay kolay sarsılmaz.

Yakında Salacak'taki kira evinden çıkarak Kuzguncuk'a nakledecektik. Babam, büyükannemin bir kısım emlak ve arazisini satmış, elde ettiği para ile Kuzguncuk'ta yeni bir köşk yaptırmaya başlamıştı.

Kâzım Karabekir'le İkinci Tanışma

Akşam yoklamasından önce yapılacak bir işim vardı. Kuleli Askeri Lisesi'nden Harp Okulu'na gelen talebe efendilerden birini arayıp bulacaktım. Büyükannem:

- Mehmet Emin Paşa'nın oğlu Harbiye'ye girmiş, bana ne için haber vermedin?

Diye serzenişte bulunmuştu. Aslen Karamanlı olan bu aile ile sıhriyeti vardı. Mehmet Emin Paşa'nın oğlunun adı Kâzım'dı. Babası, albay rütbesinde iken Van Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilmiş, görev başına giderken birkaç gün Erzurum'da bizde misafir kalmıştı. O tarihlerde ikimiz de pek küçük yaşlarda olduğumuz için siması hafızamdan silinmişti. Mevcudu iki bini aşan okulumuzun içinde onu arayıp bulmak pek kolay olmadı. Ancak üç gün sonra bizi bir tesadüf karşı karşıya getirdi. Salacak'ta oturan ve bize komşu olan şimdi adını pek hatırlayamadığım bir tanıdık vardı. O da bu yıl Kuleli Lisesi'ni bitirerek Harbiye'ye gelmişti. Onu buldum, oradan buradan konuşurken yanımıza on yedi, on sekiz yaşlarında kara gözlü, kara kaşlı tıknazca bir genç geldi. Bu sima bana yabancı değildi. Fakat nerede ve ne münasebetle gördüğümü hatırlayamıyordum. Semt arkadaşım tanıttı:

- Kâzım Zeyrek, Kuleli'de beraber okuduk. Sınıfımızın birincisi idi.

Hemen elini sıktım.

- Ben de sizi arıyordum. Büyükannem Ayşe Hanım sorup duruyor. Bu hafta muhakkak bize gideceğiz.

Ertesi günü Kâzım'ı, Mustafa Kemal'e tanıttım, kol kola girdik.

Rahmetli ve aziz arkadaşım, kahraman Kâzım Karabekir'le ikinci tanışmamız işte böyle olmuştu.

Biz, üç general olarak da Kurtuluş Mücadelesi'ne beraberce ve kol kola atılmıştık.

Bir Olay Ve Bir Hatıra

Bu yazılarım, rahmetli arkadaşım Atatürk'le beraber okul sıralarında geçen müşterek hayatın tam bir hikâyesi olmaktan uzaktır. Bazı olaylar, yarım asrı geçen bir mazinin nisyan bulutları arasında kaybolup gitmişlerdir. Şimdi onları ben de hatırlayamıyorum. Fakat hafızamda öyle çizgiler kalmıştır ki, bu nisyan perdesi onları henüz silememiştir, silemeyecektir. Büyük vatan şairi Namık Kemal'i, okul idaresinin aldığı bütün tedbirlere rağmen yatakhanede gizli gizli okuduğumuzu nasıl unutabilirim? Mustafa Kemal'in bir gece vakti yanıma gelerek, Kemal'in "Vatan Kasidesi"nin teksir edilmiş bir nüshasını:

- Fuat kardeşim, bunu ezberleyelim.

Diye bana verirken yavaş bir sesle, fakat büyük bir heyecanla okuduğu:

Felek, her türlü esbab-ı cefasın toplasın, gelsin
Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten.

Mısralarını nasıl unutabilirim.

Söz Namık Kemal'den açılmış iken ufak bir hatıramı da burada anlatmak isterim. Bir gün üç beş arkadaş, felaketle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına dair

konuşuyorduk. Mustafa Kemal, birden teessürle Namık Kemal'in:

Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini
Yok imiş kurturacak bahtı kara maderini.

Beytini okumuştu.

Milli Mücadele yılları idi. Heyeti Temsiliye, merkezini Ankara'ya taşımak kararını vermişti. 18 Aralık 1919'da arkadaşlarıyla beraber Sıvas'tan ayrılan Mustafa Kemal, 24 Aralık'ta Kırşehir'e gelmişti. Burada Gençler Derneği'nde bir konuşma yapmıştı. Geceleyin şerefine fener alayları tertip eden halka, yukarıdaki mısraları aşağıdaki şekilde değiştirerek okumuştu:

Vatanım bağrına düşman dayasın hançerini
Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara maderini.

Düşman İzmir'e çoktan çıkmış, vatanın bağrına hançerini dayamıştı. Fakat onu kurtaracak Türk bulunmuştu. Bu büyük Türk, benim aziz arkadaşım Atatürk'tü.

27 Aralık'ta Ankara'da kendisini muazzam bir törenle karşılamıştık. Dikmen sırtlarında şehre doğru hareket ettiğimiz zaman otomobilinde ben ve Ankara Valisi Yahya Galip (Cumhuriyet devrinde milletvekili rahmetli Yahya Galip Kargı) de vardı. Mustafa Kemal orada da bu mısraları fısıldar gibi tekrarlamıştı. Yahya Galip, kendisine hitap ediliyor sanmış olacak ki:

- Bir emriniz mi var, paşa hazretleri?

Diye sormuştu.

Memleket Nereye Gidiyordu?

Harp Okulu'nun üçüncü sınıfına hadisesiz olarak geçmiştik. Musatfa Kemal, Selanik'e sılaya gitmiş, sevgili annesine kavuşmuştu. Biz de Salacak'taki kira evini bırakmış, Kuzguncuk'ta set üzerinde denize nazır olan yeni evimize taşınmıştık. Musatfa Kemal Selanik'e hareket etmeden öne, birkaç gece bizde misafir kalmış, Avrupa'dan dönmüş olan annem Zekiye Hanım'la da tanışmıştı. Gündüzleri Boğaz'da gezintiler yapıyor, akşamları eve dönüyorduk. Yemekten önce birkaç şişe bira içtiğimiz de oluyordu. Arkadaşım birayı çok seviyordu. O zamana kadar ağzına rakı almamıştı.

Üçüncü sınıfta derslere başladığımız zaman artık genç dimağlarımız derslerden başka şeylerle de ister istemez meşgul oluyordu. Günde kaç defa "Padişahım çok yaşa!" diye bar bar bağırdığımız devrin Padişahı Sultan Abdülhamid II. gözümüzden yavaş yavaş düşüyordu. Tıbbiye'deki genç ve aydın hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça adeta feveran ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suiistimallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna mukabil Saray'a mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu.

Ordunun fena eller idaresinde değer ve itibarını kaybettiğini görüyorduk. Merkezi Şam'da bulunan 5. Ordu'da

seri ateşli toplar bile yoktu. Talimler, ancak Nuhunebiden kalma toplarla yapılabiliyordu.

Donanma da kara ordusundan pek farklı değildi. Sultan Aziz devrinin muazzam armadasından hazin bir hatıradan başka bir şey kalmamıştı. Toplarının kamaları çıkarılmış, gemiler Haliç'te adeta çürümeye mahkûm edilmişti. 1897'de donanmanın Çanakkale Boğazı'ndan çıkması hadise olmuştu. Yolda savaş gemileri birbirlerini kaybetmişler, kazanlar patlamıştı. Hatta şiddetli yağmurlarda deniz subaylarının, kamaralarından içeri giren sulardan kendilerini muhafaza için şemsiye ile oturdukları rivayet olunuyordu. Fakat kimse ortaya çıkıp:

- Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?

Diye soramıyordu, sormak cesaretini gösteremiyordu. Şark'ın alışık olduğu miskin bir tevekkül içinde susuyordu. Çünkü Padişah'tan ve onun hafiyelerinden korkuyorlardı.

Hürriyet taraftarlarının adeta omuzlarına basarak 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan Sultan Hamid, en müstebit hükümdarlardan biri olmuştu. Memlekette hürriyet yoktu. Biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyannamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik.

Hürriyet Yolunda

Musatfa Kemal'i, üçüncü sınıfta meşgul eden en önemli şey, işte bu hürriyet meselesi idi, bunu kurtardık-

tan sonra her sahada idareyi düzeltmek mümkün olabilirdi. Bunun için de muhakkak teşkilatlanmak lazımdı. Teşkilatı memleket içinde ancak genç subaylar yapabilirlerdi. Mustafa Kemal'in şöyle bir tasavvuru vardı:

Üçüncü sınıf kalabalıktı. Bunlardan ancak, pek az bir kısmı Harp Akademisi'ne girebilecekti. Geri kalanlar tayin edildikleri kıtalara dağılacaklardı. Bunlardan emniyet ettiklerine daha şimdiden gittikleri yerde teşkilat kurmaları için telkinlerde bulunuyordu. Bir gün bana:

- Fuat, demişti, biliyorum, bu arkadaşlar erkânı harp olamayacaklar. Fakat bizlere nazaran daha avantajlı durumda bulundukları da muhakkak. Çünkü bizden önce ordu saflarına katılacaklar, eğer Rumeli'ye giderlerse, erkânı harp çıktığımız zaman bizim için bir zemin ve vasat hazırlamış olacaklardır.

Demişti. Kurmay sınıflarına geçmiş olan Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) de aynı kanaatte idi.

Musatfa Kemal, muhakkak kurmay subay olacağına inanıyordu. Bir gün:

- Ya erkânı harp olmazsan, ne yaparsın?

Diye yarı ciddi, yarı şaka takılan sınıf arkadaşımız Arif'i derhal susturmuştu:

- Seni bilmiyorum, fakat ben muhakkak erkânı harp olacağım.

Mustafa Kemal kurmay oldu. Arif, mümtaz yüzbaşı olarak okuldan çıktı.

Harp Okulu'nda teşkilatın ilk nüvesini kurduk. Tabii gizli olarak. Mustafa Kemal'e benden başka yardım edenler arasında Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı

ile Ömer Naci ve birkaç arkadaş daha vardı. İsmail Hakkı şairdi, güzel yazı yazıyordu. Ömer Naci ise hatipti, güzel konuşuyordu. Arkadaşları üzerinde şayanı hayret bir telkin kudreti vardı. Sesinin tonu da çok tatlı idi.

Fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşılamak için sınıfta el yazısı ile bir dergi çıkarmaya karar verdik. Bu görevi başta Musatfa Kemal olmak üzere Ömer Naci ile İsmail Hakkı ve diğer birkaç arkadaş üzerlerine almışlardı. Üçüncü sınıfta hatırımda yanlış kalmadı ise, bu dergilerden iki veya üç sayı çıkarabildik. Asıl faaliyetlerimiz Harp Akademisi'nde oldu. Bu yüzden az daha okuldan kovulacaktık. Sırası gelince, bu olaydan da kısaca bahsedeceğim.

Osman Nizami Paşa'nm Kehaneti

Kuzguncuk'ta yeni yaptırdığımız binaya taşınmıştık. Birkaç hafta sonra babam:

- Mustafa Kemal Efendi'yi göreceğim geldi. Beklediğimi kendisine söyle ve al getir.

Dedi. Büyükannemin parası ile yapılan köşk çok güzeldi. Bütün aileyi rahat rahat alacak kadar da büyüktü. Üç cephesi denizdi. Boğaz'dan Marmara'ya kadar görüyordu. Ben bu köşkte uzun yıllar kalamadım. Ordu saflarına katıldıktan sonra İstanbul'dan uzaklaştım.

1902 yılı Haziran ayı sonlarına doğru bir perşembe günü Mustafa Kemal ile beraber Kuzguncuk'a geldik. Babam evde yoktu. Mustafa Kemal akşam yemeğini bizde yiyecek, yemekten sonra İstanbul'a dönecekti. Harp Akade-

misi'nin birinci sınıfına geçmiş bulunan Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) ile randevusu vardı. Biraz istirahatten sonra Boğaz'da gezmeye çıktık. Döndüğümüz zaman babamı evde bulduk. Elini öpen arkadaşımın o da yüzünden gözünden öptü.

- Oğlum, burası senin evin sayılır, ne için sık sık gelmiyor da davet bekliyorsun?

Diye serzenişte bulundu. Birinci katta Boğaz ve Galata rıhtımını kâmilen gören odalardan birinin bu gecelik Mustafa Kemal'e ayrılması için talimat verdi. Arkadaşım yemekten sonra İstanbul'a dönmek zorunda olduğunu söylediği zaman izin vermedi:

- Katiyen olmaz, yarın Fuat'la beraber dönersiniz. Hem sizi çok değerli bir erkânı harp mirlivası (tuğgeneral) ile tanıştıracağım. Kendisine senden birkaç defa bahsetmiştim. Alaka gösterdi ve bu çocuğu ben de görmek isterim, dedi. Yarın bize öğle yemeğine gelecek.

Babam, sonra arkadaşı Osman Nizami Paşa hakkında bilgi verdi. Paşa, ağırbaşlı, iyi tahsil görmüş bir kurmay subaydı, kumandanlıktan çok kendisini fenne vermiş bir askerdi. Almanca ve Fransızcayı ana dili gibi bilirdi, edebiyatlarına da hakkıyla vakıftı. İngilizceyi de hatasız konuşurdu.

- Biraz menfi yaradılışlıdır.

Dedi. Babamın bundan neyi kasteddiğini anlayamadım. Yalnız kendisiyle serbestçe konuşmamızı tavsiye etti.

Osman Nizami Paşa, Meşrutiyet yıllarında Berlin'de büyükelçilik, Balkan Savaşı'nda Sait Halim Paşa Kabinesi'nde kısa bir zaman Nafıa Nazırlığı yapmıştır.

Ertesi günü öğleden evvel, Osman Nizami Paşa ile ta nıştık. Daha doğrusu Musatfa Kemal tanıştı. Babanın bu eski arkadaşını ben birkaç defa görmüştüm. Paşa, konuş maktan çok dinlemeyi seven bir zattı. Fakat o gün, temkinli olmakla beraber çenesi biraz da olsa açılmıştı. Ancak ihtiaytı eldene bırakmamaya gayret ediyordu. Konuşmaların ruhu memleketin fenaya doğru gitmekte olan durumu idi. Osman Nizami Paşa'ya göre, Sultan Hamid, vehimli ve idarei maslahatçı bir hükümdardı. İstibdat idaresinin değişeceğine, hatta yumuşayacağına dair onda hiçbir belirti yoktu.

Mustafa Kemal, Paşa'nın gelecek hakkındaki sözlerini hayretle ve irkilerek dinliyordu. Paşa:

- İstibdat idaresi bir gün elbette yıkılacaktır. Fakat onun yerine Batılı manada bir idare gelip memleketi her bakımdan acaba kalkındıracak mıdır? Ben buna inanmıyorum.

Dedi, Mustafa Kemal'in hayreti bir kat daha arttı. Paşa, Sultan Hamid'in adamlarından biri olamaz mı idi? Acaba genç Harbiyeli'nin ağzını mı arıyordu? Bununla beraber Mustafa Kemal şu cevabı verdi:

- Paşa hazretleri, Garplı manadaki idareler de zamanla gelişmişlerdir. Bugün uyur gibi görünen milletimizin çok kabiliyeti ve cevheri vardır. Fakat bir inkılap vukuunda bugün işbaşında olanlar, yerlerini muhafaza etmeye kalkarlarsa, o vakit buyurduğunuzu kabul etmek lazım gelir. Yeni nesiller içerisinde her hususta itimada layık insanlar çıkacaktır.

Osman Nizami Paşa buna cevap vermedi. Yüzünden

de tasvip edip etmediğini anlamak mümkün değildi. Yemeğe oturduk. Bu konuşma bir daha açılmadı. Yalnız Musatfa Kemal'e bazı sorular sordu, arkadaşımın verdiği cevapları yakın bir ilgi ve dikkatle dinledi.

Aynı günün akşamı, Harp Okulu'na dönmek üzere olduğumuz için, taşlıkta Boğaz'm serin rüzgârlarıyla günün sıcağını azaltmaya çalışan iki arkadaş, General'in müsaadelerini almak üzere yanlarına gittiğimiz zaman Osman Nizami Paşa şu sözleri söylemişti:

- Musatfa Kemal Efendi oğlum, görüyorum ki, İsmail Fazıl Paşa seni takdir etmek hususunda yanılmamış. Şimdi ben de onunla hemfikirim. Sen, bizler gibi yalnız erkânı harp zabiti olarak normal bir hayata atılmayacaksın. Keskin zekân ve yüksek kabiliyetin memleketin geleceği üzerinde müessir olacaktır. Bu sözlerimi bir kompliman olarak alma. Sende memleketin başına gelen büyük adamların daha gençliklerinde gösterdikleri müstesna kabiliyet ve zekâ emareleri görmekteyim. İnşallah yanılmamış olurum.

Esasen mahcup olan arkadaşım, bu metih karşısında başını önüne eğdi.

- Paşa hazretleri, asla layık olmadığım iltifatı gösterdiniz.

Diye teşekkür etti. Paşa'nın uzattığı eli saygı ile öptü.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harp Akademisi'nde

Mustafa Kemal, 1902'de 459 mevcutlu sınıfın sekizincisi olarak Harp Okulu'nu bitirdi. (Piyade - 1474) sicil numarasıyla ve teğmen rütbesiyle Türk ordusunun şerefli bir subayı oldu. Yirmi bir yaşında idi.

Harp Okulu'ndan üstün derece ile mezun olanlar, o zaman uygulanan rejime göre, yine aynı çatı altında bulunan ve bugünkü Harp Akademisi'ne esas teşkil eden Erkân-ı Harbiye sınıflarına devam ederlerdi. Harp Akademisi'nin süresi üç yıldı. Bu üç yıllık öğrenimde iyi derece ile başarı gösterenler kurmay, diğerleri mümtaz yüzbaşı olarak orduya katılırlardı. Ben de Mustafa Kemal ile beraber kurmay sınıflarına ayrılmıştım. Yine aynı sırada oturacaktık. Giyinişi, yürüyüşü, konuşması ve her hali ile Mustafa Kemal'e benzemeye çalışan ve o öğrendi diye dansa başlayan Arif Adana (İzmir suikast olayında idam edilen Kurmay Albay Arif) de aynı sırada oturmak istiyor:

- Vallahi benden uysal arkadaş bulamazsınız.

Diye ısrar ediyordu. Mustafa Kemal:

- Dur hele, sılaya gidip dönelim, kolay.

Cevabını veriyordu. Arif sima itibarıyla da Mustafa Kemal'e çok benziyordu. O kadar ki, kardeş sananlar bile vardı.

Bizim arkamızdaki sıranın başında Çerkez Fahri oturuyordu. (Birinci Dünya Savaşı'nda yararlıkları görülmüş, 48. Piyade Tümeni Kumandanı iken 25 Ocak 1918'de Su-

riye Cephesi'nde şehit düşmüş olan Albay Hamid Fahri), Fahri yakın arkadaşlarımızdandı.

Mustafa Kemal, Harp Akademisi'ne ayrılamayarak tayin edildikleri görevleri başına gitmek üzere hazırlanan yeni subay arkadaşlarıyla ve bilhassa Rumeli'ye gideceklerle meşgul oluyor, onlarla uzun uzun konuşuyor, tavsiyelerde bulunuyordu. Bize:

- En müsait iklim Makedonya'dır.

Diyordu. Selanik'e sılaya gittiği zaman, bu genç subaylarla temas edecek, hem kendilerinden yeni malumat alacak hem de tavsiyelerde bulunacaktı. Okulda kurulacak gizli teşkilat, ilk meyvelerini, Makedonya'da verecekti. Rumeli'ye gidenler, üç yıl sonrası için bizlere bir vasat hazırlamış olacaklardı.

Harp Akademisi'nin birinci sınıfı topçu ve süvari okullarından gelen teğmenlerle kırk üçü buluyordu. Asım Kütahya (Emekli Orgeneral Gündüz), Ahmet Bursa (Sıvas Valiliği'nden emekli), Mustafa İzzet Çanakkale, Sedat Bursa (Emekli korgeneral) ve Ahmet Saraçhane gibi üstümüzdeki sınıftan hastalıkları yüzünden bizim sınıfa kalan arkadaşlar da bu yekûna dahildi. Topçulardan gelenler arasında İhsan Cihangir de vardı. İhsan Cihangir, Birinci Dünya Savaşı sonlarında 6. İstiklal Savaşı'nda büyük taarruzdan bir müddet önce 1. Ordu kumandanlıklarında bulunan General Ali İhsan Sâbis'tir. İtiraf etmeliyim ki, ne ben ve ne de Mustafa Kemal, okul sıralarında Sâbis ile yakın bir dostluk kuramadık.

Akademi'deki Yeni Öğretmenlerimiz

Harp Akademisi'nde başlıca öğretmenlerimiz şunlardı: Eski Osmanlı Seferleri Öğretmeni Topçu Feriki Ahmet Muhtar Paşa idi. Muhtar Paşa, yazılı sınavlarda, soruların cevapları üzerinde fazla durmaz, kim fazla sayfa doldurursa, en iyi notu ona verirdi. Hocaların huyunu çok iyi bilen öğrenciler, çalakalem sayfa doldurmaya başlarlardı. Mesela, eğer soru Niğbolu Meydan Savaşı ise, o savaşın Başkumandanı Sultan Yıldırım Bayezid'in şehzadelik hayatından konuya girilirdi. Bu işin uzmanı da sınıf arkadaşımız Halil Yenimahalle (Rahmetli General Halil Kut) idi. Hatta bazı arkadaşlar kendisine takılır:

- Halil, Yıldırım Bayezid'in babası Sultan Birinci Murad'dan başla.

Derlerdi. Napolyon Bonapart ve Frederik Savaşlarını Kurmay Binbaşı Refik Bey okutuyordu.

Refik Bey büyük kumandanların planı ve sevkü idaredeki özelliklerine layıkiyle nüfuz edemez, nüfuz edemediği için de derinliğine bir özet yapamazdı. Arkadaşların devamlı soruları karşısında şaşırır, dersten bir sonuç çıkaramazdı. Kendisine "General Mak" adını takmıştık. Napolyon Bonapart, Bavyera'da Ulm'da 19 Ekim 1805'te Avusturyalıları müthiş bir yenilgiye uğratmış, General Mak kumandasındaki 40 bin kişilik bir Avusturya ordusu silah patlatmadan Fransızlara esir düşmüştü. Refik Bey de dersin sonunda General Mak'ın durumuna düştüğü için kendisine bu adı vermiştik.

Yüksek matematik hocası Kurmay Yarbay Macit

Bey'di. Macit Bey, gerek yazılı ve gerekse sözlü imtihanlarda ne yapar yapar, talebeyi şaşırtır ve numarasını kırardı. Bundan da zevk duyardı. Ahmet Muhtar Paşa'mn notu ne kadar bol ise, bunun da o kadar kıttı.

Pertev Paşa (Demirhan) Erkânı Harbiye vazifeleri ile 1866 ve 1871 Prusya - Avusturya ve Prusya - Fransa savaşlarını tatbiki surette okuturdu. Dersleri pek istifadeli olurdu. Pertev Paşa'nm başka bir vazifeye tayini üzerine yerine Kurmay Albap Hasan Rıza Bey getirilmişti.

Hasan Rıza Bey, aslen Kastamonu vilayetinin Tosya ilçesindendi. Bağdat Valiliği yapmış olan Namık Paşa'nm oğlu idi. Bundan dolayı kendisine Bağdatlı da denirdi. 1895'te kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmış, kurmay görevleri öğretmeni olarak Harp Akademisi'nde vazife almış, 1897'de Yunan savaşında Alasonya Ordusu kurmay heyetine tayin edilmişti. Yirmi yedi yaşında binbaşılığa, yirmi sekiz yaşında yarbaylığa terfi etmiş, bizim Harp Okulu'na girdiğimiz 1899 yılı görgü ve bilgisini arttırmak üzere Almanya'ya gönderilmişti. General Hezler kolordusunun alaylarından birine subay olarak verilmiş, bir yıl kadar da Alman Genelkurmayı'nm muhtelif şubelerinde çalışmıştı. Aynı zamanda Berlin Harp Akademisi'nin son sınıfına da devam etmişti. Almanya'dan ayrılırken, Alman Genelkurmayı'nın kendisi hakkında verdiği rapora şu takdirkâr cümleyi koyduğu rivayet ediliyordu: "Türk ordusu Büyük Erkânı Harbiyesinde Başkanlık yapabilir." Ömrü vefa etseydi, belki bu makama da ulaşabilirdi. Fakat Balkan Harbi'nde İşkodra'yı şerefle savunurken, Esat

Paşa Toptâni'nin adamları tarafından alçakça şehit edil miştir.

Hasan Rıza Bey (bilahare paşa), bize öğretmen olarak tayin edildiği zaman otuz iki, otuz üç yaşlarında genç ve istikbali parlak bir yarbaydı. Cesur, dirayetli ve bilgili bir askerdi.

- Arkadaşlar, Alman ordusunu ayakta tutan kudret, mutlak disiplindir. Ordu saflarına katıldığınız zaman bunu daima göz önünde tutun.

Derdi. Alman ordusundan misaller verirdi. Derslerinden çok faydalanırdık.

Halepli Kurmay Albay Zeki Bey kale savaşlarını okutur, hem dershanede harita üzerinde, hem de aramızda tatbikat yaptırırdı. Derslerini ilgi ile takip ederdik.

Zeki Bey tatbikatta herkese bir vazife verirdi. Şahısları değiştirirken bazan hakikatte oluyormuş gibi:

- Seni azlettim, yerine filancıya tayin ettim.

Derdi. Bir gün arkadaşlarımızdan Müfit Kırşehir (Atatürk'ün yakın arkadaşlarından olup Cumhuriyet devrinde uzun süre milletvekilliği yapmış olan Müfit Özdeş) boş bulunmuş itiraz etmişti:

- Fakat ben vazifemi yaptım. Ne için azlediyorsunuz, kabahatim nedir?

Albay Zeki Bey yarı ciddi yarı şaka şu cevabı vermişti:

- İşte şimdi kabahat yaptınız, dikkatli değilsiniz. Çünkü azil muamelenizin bir ders devresine münhasır olmaktan ileri gitmeyeceğini anlamanız lazımdı.

Müfit'in, ciddi bir azil muamelesi karşısında kalmış

gibi davranmış olmasına o gün hepimiz gülmüştük. Dersten sonra Mustafa Kemal kendisine:

- Mülazımlıktan mazul Kırşehirli Müfit Efendi, buraya geliniz.

Diye takılmıştı.

Zeki Bey, Balkan Savaşı'nda Komanova Ordusu Kumandanlığı'na kadar yükselmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa'dan evvel Şam'da ordu müfettişi iken Alman İmparatoru nezdine askeri murahhas olarak gönderilmişti. Bir aralık 1870 - 1871 Fransa savaşını Kurmay Yarbay Fevzi Bey de okutmuştu. Fevzi Bey, Çanakkale Savaşlarında, Anafartalar Kolordusu Kumandanı iken, 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşa ile aralarında ihtilaf çıkmış, kumandadan iskat edilerek emekliye sevkedilmiş, yerine Mustafa Kemal tayin olunmuştu. Emekliliği çok kısa süren Fevzi Bey, Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Avusturya - Macaristan hükümeti nezdine Viyana Ataşemiliteri olarak gönderilmiştir.

Mustafa Kemal, Anafarta'da hocasının yapamadığını yapmış, çok önemli ve parlak bir zafer kazanarak haklı bir şöhret kazanmıştır.

Kurmay Yarbay Nuri Bey

Öğretmenlerimizden en önce bahsedilmesi lazım gelen zatı en sonraya bıraktım. Bunun sebebi kendisi hakkında kısa da olsa biraz bilgi verebilmek içindir. Mustafa Ke-

mal ve ben yeni öğretmenlerimiz içinde en ziyade Trab zonlu Nuri Bey'i sayıyor ve takdir ediyorduk. Babam İs mail Fazıl Paşa bir gün, her ikimize:

- Nuri Bey'in derslerine ilgi gösterirseniz, kendisini dikkatle dinlerseniz çok şey kazanırsınız. Mesleğinde kuvvetli ve geniş bir görüşe sahip bilgili bir askerdir.

Diya nasihat etmişti. Nuri Bey hakikaten geniş kültürlü, devrine göre aydın fikirli, stratejide üstat sayılan bir kurmay yarbaydı. Tâbiye okutuyordu. Aradaki mesafeyi muhafaza etmekle beraber öğrencilerine karşı samimi ve ağabeyce davranıyordu. Yalnız ders vermekle yetinmiyor, genç kurmay namzetlerinin çeşitli sorularını da cevaplandırmaktan zevk duyuyordu.

- Bir erkânı harp zabiti, askerlik dışında kalan bilgilerle de mücehhez olmalıdır. Yarın hepiniz birer kumandan olacak, mesuliyet yükleneceksiniz.

Diyordu. Nuri Bey, Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde kolordu kumandam olmuş, fakat savaşa girmeden önce bir kaza neticesinde ölmüştür.

Gerilla Nedir, Ne Değildir?

Şimdi, Mustafa Kemal'in hayatında etkisi olan bir olaydan bahsetmek istiyorum.

Yarbay Nuri Bey, bir gün tâbiye dersinde gerilladan genişçe bir şekilde bahsetti. "Gerilla nedir, ne değildir?" konusu üzerinde uzun uzun durdu. İzahat verdi ve bir ara:

- Efendiler, dedi. Gerilla yapmak ne kadar güçse, onu bastırmak da o nisbette güçtür.

Arkadaşlar, kendisinden birkaç misal vermesini rica ettiler. Mustafa Kemal ise konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, hadisenin memleketin herhangi bir yerinde olmuş gibi izahının mümkün olup olmayacağını sordu. Onu arkadaşım Tevfik Selanik de destekledi. Bunun üzerine Nuri Bey:

- Öyle ise Boğaz'a ait haritalarınızı açın.

Emrini verdi. Demek hocamız misali bu kadar yakından vermek istiyordu. Hep beraber haritalarımızı açtık. Elindeki cetvelle Dudullu köyünü işaret etti:

- İsyanın bu köyde çıktığını farzedin.

Dedi. İlgimiz bir kat daha arttı. Hocamıza göre, isyan iki kol halinde inkişaf ediyordu. Bir kol Beykoz'a, bir kol da Üsküdar üzerine yürüyordu. Üsküdar'a yürüyen kol hükümet kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve dağıtılmıştı. Fakat Beykoz'a kadar gelmeye muvaffak olanlar, gece karanlığından faydalanarak kayıklarla önce Ortaköy'e geçmişler, sonra yaya olarak ve süratle Ortaköy sırtlarına çıkmışlardı.

Merakımız büsbütün artmıştı. Sonra acaba ne olmuştu? Bu kolun hedef ve gayesi ne idi?

Nuri Bey:

- Mesele burada bitmiştir.

Dedi ve bize çözülmek üzere iki görev verdi. Bu isyan ne için yapılabilir ve nasıl idame ettirilebilirdi. Hükümet ve ordu isyanı nasıl bastırabilecekti? Mustafa Kemal, derhal söz istedi ve şu suali sordu:

- Neden isyanın Dudullu'da çıktığını farzediyorsunuz da, başka bir yer göstermiyorsunuz?

Nuri Bey cevap verdi:

- Tatbikat meselelerinde mümkün olduğu kadar hakiki durumları bulmaya çalışmak lazımdır. Bir isyan ya içeride, ya dışarıda olabilir.

Biraz durdu ve sonra ilave etti:

- Ne demek istediğimi anladınız mı?

Hocamızın ne demek istediğini anlar gibi olmuştuk. Fakat bunun orada izahı mümkün değildi.

Dersten sonra Mustafa Kemal, hocanın arkasından gitti.

- Efendim, bu söylediğiniz gerilla hakikat olabilir, değil mi?

Nuri Bey kendine mahsus olan, daima kullandığı nev'ima kelimesini de ekleyerek:

- Olabilir, dedi. Fakat artık bu kadarı kâfi.

Bu olaydan Mustafa Kemal çok bahsetmiştir. Sayın profesör Âfet İnan, kendisinden dinleyerek edebi bir üslupla kaleme almıştır. Benim bu yazdıklarım, hafızada kalan sadece keskin çizgilerdir.

Mustafa Kemal, bu tâbiye dersinin ilk tatbik sahasını Trablusgarp Savaşları'nda buldu. Bana Tobruk'tan yolladığı bir mektupta, Kurmay Yarbay Nuri Bey'in Gerilla metotlarını başarı ile tatbik ettiğini yazıyordu.

Harp Akademisi'nde Yapılan Bir Baskın

Daha önce de bir münasebetle söylediğim gibi, fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine

aşılamak için, daha kurmay sınıflarına geçmeden gizli bir teşkilat kurmuş. Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı ile Ömer Naci ve birkaç arkadaşın da gayreti ile el yazısı iki nüsha dergi çıkarmıştık. Liderimiz Mustafa Kemal'di. Gelebilecek sorumluluğun en büyük yükü de O'nun omuzlarında idi.

Hürriyet yolundaki faaliyetlerimize kurmay sınıflarında da devam etmeyi kararlaştırmıştık. Harp Akademisi'nin birinci sınıfının yanında ufak bir dershane vardı. Veteriner okullarından teğmen olarak çıkan efendiler, geri kalan tahsillerini burada tamamlarlar, yüzbaşı rütbesiyle orduya katılırlardı. Sayıları bize nazaran çok azdı. İçlerinde aydın fikirli gençler vardı. Dergiyi bu dershanede hazırlıyorduk. Sonra gizlice elden ele dolaştırıyorduk. Faaliyetimiz nasılsa, Mektepler Hazırı Zülüflü İsmail Paşa tarafından duyulmuştu. Bu zat, Sultan Hamid'in korkunç hafiyelerinden biri idi. Okul Nazırı Ali Rıza Paşa, Saray'a çağrılarak tekdir edilmiş, kendisine ağır şeyler söylenmiş. Padişaha sadakatsizlikle itham olunmuştu. Ali Rıza Paşa:

- Yalandır, iftiradır, aslı esası yoktur. Talebe efendilerin sevgili padişahımıza sadakatleri tamdır.

Diyerek ve yemin üstüne yemin ederek yakasını kurtarmıştı. Ancak günlerden bir gün, Mustafa Kemal ile beraber dergiyi çıkaran arkadaşlar, yine Veteriner dershanesine girerek, kapıyı kapamışlar, çalışmaya başlamışlardı. Ben o gün orada yoktum. Bu sırada durumdan haberdar edilen Ali Rıza Paşa ansızın dershaneye girmiş, arkadaşları cürmümeşhut halinde yakalayıvermişti.

Ali Rıza Paşa, belki ideal bir Harp Okulu Müdürü ola-

mazdı. Değerli bir asker de değildi. Fakat şunu itiraf etmek lazımdır ki, namuslu ve vicdanlı bir insandı. Eğer o gün ısrar etseydi, bu arkadaşların istikballerine mani olabilirdi. El yazısı dergiyi görmemezlikten geldi.

- Neden derslerinizle meşgul olmuyor da, başka şeylerle uğraşıyorsunuz?

Diye kendilerini azarlamakla beraber hiçbir ceza vermedi. Ben, olayı, bizim üstümüzdeki sınıftaki arkadaşım Pirlepeli Ali Fethi'den (Okyar) haber aldım. Fethi Bey ateş püskürüyor, bir eliyle Yıldız Sarayı'nı işaret ederek:

- Hep oradaki adamın başının altından çıkıyor bunlar. Sarayı başına yıkılmadıkça rahat yok. Elime fırsat geçse, oraya bomba koyarım.

Diyordu. Bahsettiği kimse, Sultan Hamid'di. 23 Temmuz 1908'de sarayı değil, fakat onun istibdat idaresi yıkılmış, dokuz ay kadar sonra da 27 Nisan 1909'da hal'edilerek muhafaza altında Selanik'e gönderilmişti. Tesadüfe bakın ki, Abdülhamid'i Selanik'e götüren muhafız Fethi Okyar'dan başkası değildi.

Derhal Mustafa Kemal'i bularak, geçmiş olsun dedim. Dergi yayınlama işine artık ara verecektik. Ali Rıza Paşa'dan kurtulmuştuk ama, Zülüflü İsmail Paşa'dan kurtulmamızın imkânı yoktu. Bu adam ocağımıza incir dikerdi.

Cumhuriyet devrinde bir gün, Kadıköy vapurunda Ali Rıza Paşa'ya tesadüf etmiştim. Beni derhal tanıdı ve yanıma geldi. Biraz hoş beşten sonra söz, Harp Akademisi'ndeki tahsil hayatımıza intikal etti. Paşa bu olayı hatırlıyordu.

- Allaha şükürler olsun, dedi. Tanrı o gün fena bir karar almaktan beni korudu. Türk milleti için de pek hayırlı oldu.

Sonra, Ankara'ya giderek Gazi'yi ziyaret etmeği çok arzuladığını söyleyerek yardımımı istedi. Bize hiç bir fenalığı dokunmamış olan bu ihtiyar ve emekli askerin arzusunu yerine getirdim. Galiba 1933 yılı idi, Ankara'ya geldi. Gazi tarafından kabul edildi ve iltifat gördü.

İstanbul'da Bir Alman Birahanesi

Derslerimize muntazam çalışmakla beraber, kendimizi güzelim İstanbul'un eğlenceli muhitlerinden de mahrum bırakmıyorduk. Tatil günlerinde ve bazen de kaçamak olarak bunlara karışıyorduk. Kâh Mustafa Kemal ile baş başa, kâh Arif Adana, Müfit Kırşehir ve Tevfik Selanik'le beraber Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerini dolaşır, hatta bir ara da içer ve müzik dinlerdik. Bazen Adalar'a gittiğimiz de olurdu. Bir perşembe günü son vapuru kaçırdığımız için Büyükada'da çamlar altında sabahladığımızı çok iyi hatırlarım.

Yaz mevsiminde Beyoğlu'nda çoğunlukla Zeuve birahanesine gider, burada nefis Alman birası içerdik. Birahanenin sahibi emekli bir Alman astsubayı idi... Kendisi kasada oturur, ailesi müşterilere hizmet eder, içki ve meze getirirlerdi. Burada Avrupa'da çıkangazeteleri de bulmak mümkündü. Mahzen gibi bir yerdi ama, yaz günleri serin olurdu. Sonra çok temizdi. Müşterileri de seçilmiş kimselerdi. Sık sık yabancılar da buraya uğrarlardı. Ya sahibinin

Alman tebaası olması veyahut sapa bir mevkide bulunması yüzünden Zeuve birahanesine hafiyeler gelmezlerdi.

Eski Günleri Anış

Mustafa Kemal, özel sohbetlerinde bu birahaneden çok bahsetmiş, hatta zaman zaman eski günleri anarak, hasretini duyduğu da olmuştur. Cumhuriyet devrinde bana kaç defa:

- Fuat Paşa, yahu, şuraya gidip bir bakalım, acaba ne haldedir?

Diye sormuş, şimdi ne halde olduğunu bilmediğimi, bilmek de istemediğimi, kapandığını veya eski şeklini değiştirerek alelade bir dükkân haline gelmiş ise ikimizin de üzüleceği cevabını vermiştim.

- Doğru, çok doğru demişti. Bırakalım, gençlik hatıralarımız zedelenmeden kalsın.

Ama öyle olmadı. Ölümünden dört yıl kadar önce idi. Bir akşam saat 19.00'da saraydan telefonla Gazi'nin beni akşam yemeğine davet ettiğini haber verdiler. Gönderilen motora binerek Kuzguncuk'tan Dolmabahçe'ye geldim. Beni karşılayan nöbetçi yaver:

- Gazi Paşa Hazretleri bu akşam Tokatlıyan'da yemek yiyecekler, sizi de davet ettiler. Araba hazırdır, buyurun.

Dedi. Tokatlıyan'a geldiğim zaman salonun arka tarafında sofra kurulmuş bulunuyordu. Sofrada Profesör Âfet Hanım'la Gazi'nin manevi evlatlarından Sabiha Gökçen Hanım da vardı. Gazi dedi ki:

- Eski günleri hatırlayalım diye buraya geldik.

Solunda Sabiha Hanım vardı. Onu başka yere oturttu ve beni soluna aldı. Bir iki kadeh içki aldıktan ve şundan bundan bahsettikten sonra bana doğru eğildi:

Fuat Paşa, hani hep söylerim, biz Erkânı harbiye sınıflarında iken birlikte bir Alman birahanesine giderdik. Burasının, Tokatlıyan'dan pek uzak olmadığını sanıyorum. Sen yerini daha iyi hatırlıyorsan, bu akşam en müsait fırsattır, artık ısrar etme, yine beraber gidelim. Belki Âfet Hanım'la Sabiha'yı da alırız.

Sonra sesini daha yavaşlattı:

- Yalnız sofradakilerin haberi olmasın, sonra mani olmağa kalkarlar.

- Ben yerini biliyorum, fakat birahane çoktan kapanmıştır.

- Olsun bir kere görelim.

Muvafakat cevabı verdim. Memnun oldu.

- Ben şöyle bir plan düşünüyorum, şimdi önce siz sofradan kalkın, tuvalete doğru gidin, dışarıda biraz vakit geçirin, sonra salonun arka tarafından otelin kapısına çıkarsınız, köşe başında beklersiniz. Ben oraya hanımlardan biriyle gelirim, birbirimizi görür görmez birleşir, gideriz.

Hanımların, kimseye sezdirmeden masadan nasıl kalkabileceklerini sordum. Onu da planlamıştı. Otelin vestiyerinde kartpostal satılıyordu. Âfet ve Sabiha Hanım'lar, Büyükada'nın birkaç resmini almak istediklerini söyleyerek masadan kalkacaklardı.

Plan iyi tatbik edilmişti. Ben otelin Balıkpazarı'na giren köşesinde bekledim. Üç beş dakika kadar sonra bir de baktım, Gazi Paşa şapkasını giymiş, hatırımda yanlış kal-

madı ise, yanına Sabiha Gökçen'i de almış bana doğru geliyordu. Buluştuk. Postahane binasını geçtik. Bugünkü İş Bankası'na gelmeden sol tarafta eski Fransız sefaretine inen yokuşun baş taraflarındaki vaktiyle devam etmiş olduğumuz Zeuve birahanesinin yerini bulduk. Fakat tahmin ettiğim gibi yıllarca önce kapanmış ve şeklini de değiştirmişti. Gazi bir çocuk gibi üzüldü.

- Hakkın varmış Fuat Paşa, dedi. Keşke gelmeseydik.

Ben de müteessir oldum. Hayalimizde yaşattığımız gençlik hatıralarından biri daha yıkılmıştı. Döndük, tekrar caddeye çıktık. Bir de ne görelim, otelin önü allak bullak olmuş, bir telaştır gidiyor, Salih Bozok:

- Aman Paşam, neden bizlere haber vermediniz? Deliye döndük.

Dedi. Mustafa Kemal şu cevabı verdi:

- Sizlerin benimle ne kadar ilgilendiğinizi denemek istemiştim. Eski mektep arkadaşımla beraber vaktiyle çok uğramış olduğumuz bir birahaneye gittik ve orada serin birer bira içtik.

Can Paşa'nın Lokantası

Harp Akademisi'nde iken, Zeuve'den sonra en çok uğradığımız yer bir İngiliz lokantası idi. Sultan Hamid, üniformalı subayların umumi yerlerde alenen içki içmelerini bir irade ile yasaklamıştı. Bu yasak önemle takip ediliyordu. Aksine hareket edenler rütbeleri ne olursa olsun cezalandırılıyordu. Halbuki, gerek Mustafa Kemal ve gerekse ben hafta başları izinli çıktığımız zamanlarda bir ka-

deh bira, rakı veya viski içmeyi ihmal etmiyorduk. Tünel'in Galata kapısından çıkıldıktan sonra köprü istikametine giderken soldaki köşede üç katlı bir bina vardı. Bu bina hâlâ mevcut olup altında şimdi bir de mezeci dükkânı bulunmaktadır. Burası vaktiyle İdare-i Mahsusa (Denizyolları) Müdürlüğü yapmış olan Con Paşa adında aslen Ermeni olan bir zata aitti. Birinci kat çoğunlukla İngiliz malları satan bol çeşitli bir bakkaliye dükkânı, ikinci kat ise tam bir İngiliz lokantası idi. Öğle yemekleri verir, içki olarak da yalnız viski soda içilirdi. Lokantaya çoğunlukla İstanbul'da bulunan İngiliz tebaası tüccar ve memurlar gelirdi. Tanınmış bir yer olmadığı ve bakkal dükkânının içindeki merdivenlerden çıkıldığı için kimsenin dikkat nazarını çekmez, inzibatlar ise hiç uğramazdı.

İzinli olduğumuz günler buraya da gelir, bir İngiliz sodasıyla halis Skoç viskisi içerdik. İzinli çıkarken Mustafa Kemal:

- Çok ayıp oldu, bu hafta Con Paşa'ya uğrayalım.

Der, bunun manasını anlamayan Arif Adana derhal sorardı:

- Kim bu Con Paşa, yoksa aranızda bir parola mı var?

Mustafa Kemal kahkahayı basar:

- Yok canım, Manastır'da tanıdığım bir arkadaşın babasıdır. Kendisini Fuat'la beraber ziyaret edeceğiz. Neden parola olsun.

Cevabını verirdi. fakat, bir gün Tevfik Selanik, Con Paşa'nın kim olduğunu kendisine söylemiş, Arif Adana:

- Con Paşa'nın oğlunu ben de tanırım. Aman beraber gidelim.

Diyerek peşimize takılmıştı. Birkaç defa o da bizimle gelmişti. Aynı yere bir defa da Kâzım Zeyrek'i (Karabekir) götürmüştüm.

Mustafa Kemal de ben de viskiye burada başlamış, burada alışmıştık.

Sonradan Türkiye'yi ziyaret eden İngiltere Kralı Edward, İstanbul'a geldiği zaman Gazi Paşa, protokol dışı olarak kendisini ve refakatinde bulunan Madam Simpson'u Florya Köşkü'ne yemeğe davet etmişti. Ziyaret masasında ben ve Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine de vardı. Misafirlere viski ikram edildi. Gayet dostane ve samimi konuşmalar sınasmda İngiltere Kralı:

- Zannedersem, Türkiye'de daha ziyare rakı içiliyor, benim için itiyadınızı bozmasaydınız. Ben de rakı içerdim.

Dedi. Mustafa Kemal, hafif bir tebessümle:

- Doğrudur, bizde daha çok rakı içilir. Fakat ben ve gerekse huzurunuzda bulunan yakın ve eski arkadaşım Ali Fuat Paşa, daha okul sıralarında iken muhtelif vesilelerle viski içmiş ve zamanla da buna alışmıştık.

Cevabını verdi. Sonra bana döndü:

- Paşam, Con'un lokantasını hatırladın değil mi?

Bütün teferruatıyla hatırladığımı söyledim. Gazi, Kral'a Con'un lokantasını kısaca anlattı. Kral Edward Londra'ya döndükten sonra Gazi'ye ve bana en iyi cinsten ve kendi kavından kasalarla viski gönderdi. Viski şişelerinden iki tanesini bir hatıra olarak son yıllara kadar saklamıştım.

Alemdağı'nda Bir Köşk

Babam İsmail Fazıl Paşa'nın cins iki atı vardı. Hayvanlar Kuzguncuk'ta oturan aile dostlarımızdan birinin konağının ahırında durur, fakat bakımı ile bizim Satılmış Çavuş meşgul olurdu. Kendisine çavuş diye hitap ederdik ama, rütbesi filan yoktu. Çok iri yapısına rağmen bir çocuk kadar saf ve temiz olan bu Anadolu delikanlısını babam, Erzincan'dan gelirken emireri olarak beraberinde getirmişti. Evde yer, içerdi. Hayatından memnun görünüyordu. Sahil çocuğu olmamasına rağmen denizi çok severdi. Kısa zamanda yüzmeyi de öğrenmişti.

Tatil günlerinde bazen yalnız ve bazen de Satılmış Çavuş'la birlikte atla gezmeye çıkar, saatlerce dolaşırdık. Babam:

- Bir zabit iyi ata binmelidir.

Derdi. Benim de, küçük yaştan beri, hayvana merakım vardı. Kurmay Yüzbaşı olarak Beyrut'ta süvari stajını yaptığım sıralarda çoğunlukla günlerim at üzerinde geçmiştir. 3. Ordu'da bir süvari tümeninin kurmay başkanlığına tayin edildiğim zaman, bu merak hastalık halini almıştı. Tümen Kumandanı Giritli İsmail Paşa bir gün:

- Fuat Bey oğlum, ben de süvariyim, fakat bu kadarı fazla.

Demişti.

Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfına geçtiğimiz zaman Mustafa Kemal, Selanik'e sılaya gitmeden önce bizde misafir kaldı. O günlerin birinde Satılmış Çavuş'u da alarak Alemdağı'na kadar uzandık. Arkadaşım, samimi bir

tabiat âşıkı idi. Ormanlık yerlerden çok hoşlanırdı. Öğleye doğru bir pınar başında mola verildi. Satılmış, hayvanlarımızı alarak beş on adım geride bir ağacın dalına bağladı. Sonra beraberinde getirdiği bir Erzincan keçesini asırlık bir ağacın gölgesine serdi. Oturduk. Uzaklarda bir kasır vardı ve manzarası harikulade güzeldi. Âdeta Mustafa Kemal'i büyüledi.

Kasır, Sultan Aziz Köşkü diye meşhurdu. Bir rivayete göre, Serasker Hüseyin Avni Paşa (Sonraları sadaret makamına gelmiş ve Abdülaziz'in hal'inde en önemli rolü oynamıştır) birkaç defa buraya gelmiş, padişahı süvari kuvvetleriyle çevirip yakalamak ve hal'etmek istemiş, fakat Aziz'in bir geceden fazla kalmaması bu teşebbüse mani olmuştu. Bu rivayetin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmiyorum. O tarihlerde kulağımıza öyle gelmişti. Kim bilir, belki de sadece bir söylentiden ibarettir.

Öğle yemeğini asırlık ağacın gölgesinde yedik. Nevalemiz annem Zekiye Hanım'ın hazırladığı kuru köfte, sigara böreği ve haşlanmış yumurta idi. Yolda bir okka da üzüm almıştık. Nevalenin yarısını da iri yapılı ve fevkalade iştahlı bir genç olan Satılmış Çavuş'a verdik. Hem konuşuyor, hem yiyorduk. Henüz köfteleri bitirmiştik ki, bizden dört beş adım geride oturan Satılmış'ın:

- Yarabbi şükür!

Diyerek oturduğu yerden kalktığını gördük. Kendi payına düşen yemeği bir iki dakika içinde silip süpürmüştü. Doymadığı da muhakkaktı. Bizim haşlanmış yumurtaları da kendisine vermek istedik. Doyduğunu ileri sürerek almadı. Mustafa Kemal ısrar etti:

- Çocuğum, bak askerlikte emir emirdir. Ben ne diyorsam sen onu yapacaksın. Biz zaten doyduk. Al bu yumurtaları da afiyetle ye. Sonra sana bir salkım üzüm de fazladan.

Satılmış Çavuş, utana utana yumurtaları ve üzümü almak zorunda kaldı.

Yemekten sonra pınarın buz gibi suyunda elimizi yüzümüzü yıkadık. Oradan ayrılırken Mustafa Kemal:

- Fuat, dedi. İnsan yaşlandıktan sonra şehirlerin gürültülü hayatından muhakkak uzaklaşmalı, böyle sakin ve ağaçlık bir yere çekilmelidir. Bak, şu karşıdaki köşk insanın ruhuna nasıl bir ferahlık veriyor.

Bir Köşkün Bana Hatırlattıkları

O günden sonra ne ben ve ne de Mustafa Kemal, Alemdağı'na bir daha gitmedik. Bu gün ne haldedir, onu da bilmiyorum, fakat bu köşkün bende hazin ve unutulmaz bir hatırası vardır.

Birer genç teğmen olarak yaptığımız Alemdağı seyahatinin üzerinden otuz beş yıl geçmişti.

1937-1938 kış aylarını nispeten rahat geçirmiş olan Mustafa Kemal, Ankara'da 19 Mayıs Stadyumu'nda yapılan spor bayramı gösterilerini seyretmiş, aynı günü akşamı, Güney vilayetlerinde bir inceleme gezisine çıkmıştı. Fakat Çukurova'nın sıcak iklimi, birbirini takip eden merasimler, askeri manevralar ve geçit resimleri kendisini yorgun düşürmüş, hastalığının tekrarlanmasına sebep olmuştu. 26 Mayıs 1938'de Ankara'ya dönmüş, ertesi günü

de tedavi ve istirahat için İstanbul'a gelerek Dolmabahçe Sarayı'nda yerleşmişti. Ünlü hekimlerden mürekkep bir kurul kendisini muayene etmiş ve hastalığının karaciğerde olduğu ortaya çıkmıştı. O günlerde gördüğüm Profesör Neşet Ömer bana:

- Durum, sandığımızdan daha da ciddi olabilir.

Demişti.

Çok üzgün görünüyordu. O tarihlerde Savarona, Dolmabahçe önünde demirlemiş bulunuyordu. Atatürk, yatta istirahat etmek arzusunu gösterince, hekimler de bunda bir sakınca görmemişlerdi. 5 Haziran'da Savarona'ya taşındı. Aynı gün beni ve en eski arkadaşlarından biri olan Fethi Okyar'ı da yanma çağırttı.

- Paşa, benim misafirim olmanızı çok arzuladım. Fakat bir iki gün sonra bırakıp gitmek yok.

Dedi. Bu arzusunu emir telakki ettim. Bir aya yakın Savarona'da kaldım. Gece gündüz yanında bulundum. Arkadaşım, gerek benim ve gerekse Fethi'nin misafirliğinden memnun oldu. Sıhhati iyiliğe doğru gidiyordu, yahut bize öyle geliyordu. Bazen Harp Okulu ve Harp Akademisi'ndeki müşterek talebelik hayatımızdan, bazen 5 ve 3. ordulardaki birlikte geçirdiğimiz acı ve tatlı hatıralardan konuşuyorduk. Şayanı hayret bir hafızası vardı. Bir gün:

- Fuat Paşa, dedi, iyileşir iyileşmez yine Alemdağı'na gidelim. Yine kuru köftemizi, haşlanmış yumurtalarımızı, sigara böreklerimizi yanımıza alalım. Acaba hâlâ o asırlık ağacın dalları gölge veriyor mu? O ufak pınarın suları yine buz gibi soğuk mu? Yoksa zaman onu da kurutmuş mu?

- Ne zaman emrederseniz gideriz. Fethi Bey kardeşimizi de alırız.

Cevabını verdim. Satılmış Çavuş'u da unutmamıştı. Mustafa Kemal'de mazinin hasreti vardı. Bir gün yine beni kamarasına kabul ettiği zaman, başkasının işitmesini istemiyormuş gibi yavaşça sordu:

- Fuat Paşa, doktorlar benim için ne diyorlar?

Bir an içim burkuldu. Doktorlar iyi söylemiyorlardı. Fakat ben, gözlerinin içine baka baka yalan söyledim.

- Sıhhatinizin her gün biraz daha salâha doğru gittiğinde doktorlar müttefik. Dün Neş'et Ömer Bey'le konuştum.

Sonra öğrendim ki, aynı soruyu Okyar'a da sormuş o da aynı cevabı vermiş.

Mustafa Kemal sönmek bilmeyen bir enerji ile Savarona'da da devlet işleriyle yakından ilgileniyor, iç ve dış meselelerle meşgul oluyordu. 19 Haziran'da, özel olarak İstanbul'a gelen Romanya Kralı Karol'un ziyaretini yatta kabul etmiş, bu münasebetle yapılan protokol şartlarının bütün icaplarını yerine getirmiş, kralla saatlerce konuşmuştu. Ertesi gün de hatırımda yanlış kalmadı ise, uzun süren bir kabine toplantısına başkanlık etmişti. Bütün bunlar, kendisini lüzumundan fazla yormuştu.

Atatürk'ün hastalığı gün geçtikçe fenaya doğru gidiyordu. Dolmabahçe Sarayı'na nakletmek zarureti hasıl oldu. Kendisine veda ettiğim sırada:

- Fuat Paşa, demişti. Beni yalnız bırakma.

Aynı arzuyu, 3 Şubat 1938'de Ege ile Mudanya'dan İs-

tanbul'a gelirken birdenbire hastalandığı zaman da izhar etmişti.

- Paşam, sizi hiçbir vakit yalnız bırakmayacağımdan emin olabilirsiniz. Sizin yanınızda ve hizmetinizde her zaman bulunacağım.

Mustafa Kemal'in hastalığı ilerliyordu. Hekimler acz içinde bunalıyorlar, aziz ve kahraman arkadaşımı bir türlü ayağa kaldırıp sıhhate kavuşturamıyorlar, çırpınıp duruyorlardı. Her gün Dolmabahçe Sarayı'na uğruyor fakat yanına bir türlü giremiyordum. Bunun sebebi benim için hâlâ meçhuldür. Başyaver Celal Üner'le Atatürk'e yakın olduklarını iddia eden bir iki zat bütün ısrarlarıma rağmen türlü bahaneler icat ederek beni huzuruna sokmak istemiyorlardı. Nihayet bir gün odasına bin müşkilat ile girebildim.

Beni hasta yattığı odasında kabul ettiği zaman, yatakta, arkasında birçok yastıklar konulmak suretiyle yarım kalkmış vaziyette bulunuyordu. Yeni tıraş olmuş, saçları muntazam arkaya doğru taranmış, mavi gözleri sert bakışlarından hiçbir şey kaybetmemişti. Fakat gözleri epeyce çukurda idi. Ve etrafını siyah bir halka çevirmişti. Arkasında ipekli ropdöşambr vardı. Metanetini mufahaza ediyordu. Yanına yaklaştığım zaman:

- Fuat Paşa, beni çok zamandır aramadınız, böyle mi kararlaştırmıştık?

Vaziyetten şikâyet edip kendisini üzmemek için şu cevabı verdim:

- Paşam, emin olun her gün Saray'a gelerek sıhhatinizle alakadar oluyorum. Eğer yanınıza kadar gelememiş isem, bilin ki, rahatsız etmemek içindi. Madem ki emredi-

yorsunuz, pekâlâ sık sık ziyaret ederim. İstirahat etmediğinizi görürsem odanıza da girerim.

Zeki insan, bütün gayretime rağmen durumu sezmiş, nöbetçi yaveri çağırtarak şu emri vermişti:

- Fuat Paşa ne zaman gelirse gelsin, derhal yanıma getireceksiniz.

Sonra bana bakarak:

- Bundan sonra artık hiçbir muhalefetle karşılaşacağınızı sanmıyorum.

Dedi. Nöbetçi yaveri ile konuşması onu yormuş ve üzmüştü. Mustafa Kemal ile iç ve dış meseleler üzerinde bir buçuk saatten fazla konuştum. Bunları daha önce siyasi hatıralarımda yayımladığım için tekrarlayacak değilim. Bir ara:

- Hatırıma ne geldi biliyor musun, dedi. Savarona'da da söylemiştim. Alemdağı'ndaki köşk. Doktorlara da söyledim. Kabul ettiler. Ankara'ya dönmeden önce orada bir müddet kalmak istiyorum. Şimdi hazırlık yapılıyor.

İçinde tuhaf bir his vardı. Alemdağı'ndaki Sultan köşkünde istirahat ederse, iyileşeceği kanısında idi.

Garip Bir Olayın Hikâyesi

Hatırladıkça hâlâ gülerim. Çok garip bir tesadüf bizi istibdat devrinin en korkunç ve zalim bir Saray hafiyesiyle aynı masada içki içmek zorunda bırakmıştı. Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfında idik. 1904 yılı Ağustos ayının çok sıcak bir cuma günü idi. Hafta başı izninden Mustafa Kemal ile birlikte okula dönüyorduk. Okula dönerken de

eğlence yerlerinden bir ikisine uğramayı âdet edinmiştik. Bu eğlence yerleri yolumuz üzerinde bulunan Tepebaşı ve Taksim Bahçeleri idi. Her ikisinde de Avrupa'dan getirilmiş tanınmış orkestralar çalardı. Beyoğlu'nun zengin Hıristiyan aileleriyle Saray'a mensup bazı paşalar ve beyler her iki bahçenin devamlı müşterileri arasında idiler.

Kafa dengi iki arkadaş önce Taksim Bahçesi'ne uğradık. Böylece şöyle birkaç tur atacak, ayakta biraz müzik dinleyecek, sonra çıkacaktık. İçeriye girdiğimiz zaman bir Macar orkestrası nefis bir vals çalıyordu. Bahçe oldukça kalabalıktı. Bu güzel ve zevkli manzara karşısında Mustafa Kemal:

- Fuat, dedi. Biraz otursak da bir iki kadeh bir şey içmenin beraberce yolunu bulsak. Canım çok istiyor.

Aynı iştah ve arzu bende de vardı. Çünkü bugün Con Paşa'nın lokantasına uğramamıştık. Bu sıcak günde orada kapanıp kalmak istememiştik. Padişahın içki yasağı iradesi de malum olduğuna göre, bunu nasıl yapacaktık? Aklıma şöyle bir plan geliverdi: Birer viski soda ısmarlar, limonata bardaklarına konan kamışlarla bunu yavaş yavaş yudumlayabilirdik. İnzibatlar, ne içtiğimizin farkına bile varmazlardı. Arkadaşım:

- Tamam, oldu.

Dedi. Sonra ilave etti:

- Yalnız içerken yüzümüzü buruşturmayalım, tatlı bir limonata içiyormuş gibi davranalım.

Boş masalardan birisine iliştik. Viskilerimizi ısmarladık. Ne olur, ne olmaz garsona bahşişi peşin verdik. Gelen viskileri limonata içer gibi kamışlarla yavaş yavaş yudum-

lamaya başladık. Önümüzden, bize selam vererek geçen inzibatlardan hiç birisi işin farkına varamadı. Çünkü içki onlara göre mezeyle içilirdi. Sonra o renkte ve kamışla içilir bir içkiyi de belki ömürlerinde görmemişlerdi.

Keyfimize diyecek yoktu. Buluşumuzu mektepte arkadaşlara anlatacak, biraz caka satacaktık. Çünkü Arif Adana, Tevfik Selanik ve Halil Yenimahalle geçen hafta beraberce buraya gelmişler, canları çok içki istediği halde birer gazozla iktifa etmek zorunda kalmışlardı. Esasen üçünün de viski ile başları hoş değildi.

Biz kendi âlemimize dalmış, oradan buradan konuşuyorduk. Bir kazaya kurban gitmezsek, bu yıl sonunda birer kurmuy subay olacağımıza inanıyorduk. Çok çalışıyorduk, muhakkak muvaffak olacaktık. Bilhassa Mustafa Kemal'in üçüncü sınıftaki notları çok iyi idi. Benim de fena sayılmazdı. Birinci ve ikinci sınıflarda aldığımız eksik notları fazlasiyle telafi etmiştik.

Mustafa Kemal, viskisini zevkle yudumluyor:

- İnşallah kıt'a stajlarında da aynı yere düşeceğiz, beraber olacağız. Mesela Selanik'te. Doğduğum şehir olarak söylemiyorum, Selanik hakikaten güzel yerdir.

Diyordu. Tam bu sırada Fehim Paşa, beraberinde Okul Nazırı bizim Ali Rıza Paşa ve Albay Gani Bey olduğu halde çıkageldi. Bizde de şafak attı.

Yeni nesil, Fehim Paşa'nın istibdat idaresinin ne müthiş ve zalim bir adam olduğunu belki bilmez. Kendisini bir iki satırla tanıtayım. Fehim, Esvapçıbaşı İsmet Bey'in oğludur. İsmet Bey, Sultan İkinci Abdülhamit'in süt kardeşi ve çocukluk arkadaşı olduğu için oğlu küçük yaştan beri

sarayın türlü imtiyazlarına sahip olmuştu. Harp Okulu'nun Zadegân sınıfından yüzbaşı olarak çıkmıştı. İki yıl sonra padişahın özel yaverleri arasına girmişti. Ermeni ayaklanmasında istihbarat vazifesi görmüş, ondan sonra da birdenbire parlamıştı. O kadar ki, henüz yirmi beş yaşında iken paşa oluvermişti. Sultan Hamit'in başhafiyesi idi. Geniş nüfuz ve yetkisine dayanarak yapmadığını bırakmamış, birçok namuslu insanın sürülmesine sebep olmuş, Beyoğlu'nda türlü skandallar yaratmış, halkı yıldırmış, rezaletleri ayyuka çıktığı halde daima padişahın affına ve ihsasına nail olmuştu. Biz kendisini tanıdığımız zaman otuz bir, otuz iki yaşlarında, çok genç bir ferik, yani korgeneraldi. Bir generalden ziyade bir operet paşasına benziyordu.

Fehim Paşa, Meşrutiyet'te Bursa'da halk tarafından linç edilmek suretiyle öldürülmüştür.

Ali Rıza Paşa, daha önce de bir münasebetle söylediğim gibi Mustafa Kemal'e de, bana da hayırhah davranmıştı. Fena kalpli bir insan değildi. Devrin gidişine ayak uydurmuştu. Fehim Paşa ile olan arkadaşlığının nereden geldiğini bilmiyorum. Ama ondan çekindiği de muhakkaktı.

Fehim Paşa ve iki arkadaşı, bize çok yakın olan boş masalardan birine oturdular. Biraz sonra Ali Rıza Paşa beni çağırdı:

- Erkânıharbiye Mektebi'nin çok iyi ve çalışkan talebelerindendir. Babası İsmail Fazıl Paşa hazretleri, benim asker ocağın intisabımda hayli yardımı olmuştur.

Diye arkadaşlarına tanıttı ve sonra Fehim Paşa'ya döndü:

- Müsaade ederseniz, bizimle otursunlar.

Fehim Paşa, muvafakat etti. Ben şaşırmış kalmıştım. Padişahın serhafiyesi, Okul Nazırı ile zorlu hafiye Albay Cani'nin bizimle beraber oturmak istemelerine bir mana veremedim, Ali Rıza Paşa, Mustafa Kemal'i de masaya çağırdı. Sonra şu emri verdi:

- Siz ne içiyorsanız, bize de ondan ısmarlayın.

Garsona lazım gelen talimatı verdim. Biraz sonra viski, soda ile kamışlar geldi. Biz de bardakları yeniledik. Bir iki kadeh aldıktan sonra neşelendiler. Hayatlarında galiba ilk defa viski içiyorlardı. Yalnız bu içkinin adını soramıyorlardı. Çünkü padişah iradesiyle her türlü alkollü içki, biz subaylar için yasaklanmıştı. Rütbe farkı yoktu. Aradan bir saatten fazla zaman geçti. Yoklama zamanı geldiği için okula gitmek üzere izin istedik. Rıza Paşa:

- Olmaz, dedi, merak etmeyin. Benimle beraber olduğunuza dair size bir kâğıt veririm.

Sonra Fehim Paşa'nın kulağına eğilerek bir şeyler söyledi. Fehim gülerek, muvafık der gibi başını salladı. Okul Nazırı şu emri verdi:

- Haydi çocuklar, bizi şimdi Kristal'e götürün, hem yemek yeriz, hem de biraz varyete seyrederiz.

Biz, bu gazinoya hiç gitmemiştik. Çünkü burası zamanın en lüks ve en pahalı yerlerinden biri idi. Galatasaray civarında, Yapı Kredi Bankası'nın büyük binasının karşısında bulunan binanın ikinci katında idi.

Tepebaşı bahçesindeki bizim hesapları da onlar gördüler. Yola düzüldük. Kristal'e geldik. Hakikaten lüks ve

zevkle düşenmiş bir salondu. Yemekler ısmarlandı. Emir bu sefer Fehim Paşa'dan geldi:

- Haydi dedi, içeriye git, şef garsona söyle, Tebebaşı Bahçesi'nde içtiğimiz şerbetten getirsinler, fakat biraz daha sert olsun.

Bizi buraya kadar ne için sürüklemiş olduklarını şimdi anlamıştık. İki paşa ile albay, bahçede içtiğimiz içkinin adını bilmedikleri ve sormağa da cesaret edemedikleri için bizi buraya getirmişlerdi.

Fehim Paşa'nın emrini yerine getirdim. Biraz sonra viski sodalar geldi. Saat on ikiye kadar yedik, içtik ve eğlendik. Bol bol varyete seyrettik, müzik dinledik.

Kristal Gazinosu'ndan Harp Akademisi'ne

Gece saat on ikide izin istedik. Ali Rıza Paşa vaadinde durdu. Kartını çıkardı. Üstüne: "Mustafa Kemal Selanik ve sınıf arkadaşı Fuat Salacak Efendiler benim emrimde kalmışlardır. Kendilerine mümanaat edilmemesi tebliğ olunur" diye yazdı.

- Bu kartı dahiliye müdürüne verirsiniz.

Dedi. İki kafa dengi arkadaş Kristal Gazinosu'ndan çıktık. Kol kola girerek ve birbirimize destek olarak okulun yolunu tuttuk. İçeriye almak istemediler. Nöbetçi Subayı Süvari Yüzbaşısı Ethem Efendi'yi uyandırdılar. Çakal namıyla maruf Ethem, pürhiddet kapıya geldi. Derhal Ali Rıza Paşa'nın kartını verdim, nedense okumadı bile. Yüzümüze şöyle bir baktı:

- Maşallah pek keyifli görünüyorsunuz. Gece vakti nerelerden böyle?

Cevap hazırdı:

- Serhafiye Fehim Paşa hazretleri ve Okul Nazırımız Ali Rıza Paşa hazretleriyle beraberdik.

- Siz içkiyi biraz, biraz değil çok fazla kaçırmışsınız. Başka kimse yok mu idi?

Mustafa Kemal atıldı:

- Vardı Yüzbaşım, Fehim Paşa hazretlerinin muavini Miralay Gani Beyefendi de bizimle beraberdi.

Çakal Ethem, inanmıyordu:

- Artık saçmalıyorsunuz.

Diye bağırdı. İkimiz birden:

- Elinizdeki kartı okuyun. Ali Rıza Paşa'nın emrine karşı mı geliyorsunuz?

Dedik, o zaman aklı başına geldi. Karta baktı ve vaziyetini birdenbire değiştirdi:

- Ya, pekâlâ. Fakat bu kart Dahiliye Müdürü'ne hitaben yazılmış. Düşün önüme, ona gideceğiz.

Üçümüz birden Dahiliye Müdürü Topçu Albay Kalafat İbrahim Bey'in huzuruna çıktık. Saat gece yarısını çoktan geçmişti. Yüzbaşı durumu anlaltınca, İbrahim Bey kaşlarını çattı. Mustafa Kemal ile beni bir iyi paylayacağını sandım. Fakat öyle olmadı, Yüzbaşıya çıkıştı:

- Bunun sabahı yok mu idi? Neden gece vakti beni rahatsız ediyorsun?

Albayı selamlayarak dışarıya çıktık. Ethem:

- Bu iş burada bitti, haydi yatakhanenize gidin.

Dedi. Yatakhaneye gittiğimizde bazı arkadaşların

uyumadıklarını ve bizi merak ettiklerini, başımıza bir felaket gelmiş olmasından korktuklarını anladık. Tevfik Selanik, Hayri Davutpaşa, Arif Adana, Halil Yenimahalle, Çerkez Fahri ve diğer birkaç arkadaş etrafımızı aldılar. Fakat bizim uzun uzun tafsilat verecek halimiz yoktu. Mustafa Kemal ıslıkla bir vals çalarak:

- Fuat'la beraber, önce Tepebaşı Bahçesi'ne giderek viski içtik. Sonra Kristal Gazinosu'na da uğradık. Eğlendik.

Dedi. Fakat kimlerle beraber olduğumuzu söylemedi. Söyleseydi de kimse inanmazdı ya. Ertesi günü ne Çakal Ethem, ne de Albay İbrahim bu olaydan dolayı bize bir şey söylemediler. Resmi bir muamele de yapmadılar. Aradan yıllar geçti. Birinci Dünya Savaşı seferberliği idi. Ben merkezi Şam'da bulunan 8. Kolordu'nun Kurmay Başkanı idim. Çakal Ethem çıkageldi. Yaşlanmıştı, yarbaylıktan emekliye ayrılmış, fakat seferberlik ilan edilir edilmez, tekrar hizmete alınarak bizim kolordunun emrinde Maan'da teşekkül edecek nakliye taburuna kumandan tayin etmişlerdi. O vakit Maan denilen yer, çöl ortasında bir istasyonla, jandarma karakolu ve nahiye binasından ibaret seyyar bedevilerin ortasında ufak ve çok iptidai bir yerdi.

Ziyaretime gelen Ethem, dert yandı:

- Benim sizde emeğim vardı, dedi. Size de, arkadaşınız Mustafa Kemal'e de mektepte iyilik yaptım. Şimdi sıra sizde. Bu yaşta Maan'da ben ne yaparım? Ocağınıza düştüm.

Evet, Çakal Ethem bize iyilik etmişti. Eğer o akşamki

olayı bir mesele yapıp resmiyete koysa idi, disiplin durumumuz bakımından kötü bir not alabilirdik. Kolordu kumandanının da muvafakatiyle, Humus'ta kurulmakta olan nakliye taburuna tayin ettirdim.

Bir Gün Gelecek Biz de General Olacağız

Fehim Paşa ile aynı masada viski içerek geçirdiğimiz gecenin bizim üzerimizde çok menfi bir etkisi oldu. Bir askerden ziyade operet paşalarına daha çok benzeyen bu elma yanaklı general, bu rütbeye nasıl çıkabilmiş, göğsünü süsleyen madalyaları ne gibi bir başarı göstererek kazanmıştı? Ömründe hiçbir savaşa, hatta çete müsademelerine bile katılmadığı muhakkaktı. Sultanın kötü ve zalim bir aleti olması ona bu mevkii vermişti. Şeref yerine, şan yerine kendi milletinin nefretini kazanmıştı. Namuslu insanları jurnal ederek, ocaklar söndürerek ve müstebit padişahın vehimlerini her gün biraz daha arttırarak nişan üstüne nişan, rütbe üstüne rütbe almıştı.

Mustafa Kemal diyordu ki:

- Fuat bir gün gelecek, biz de paşa olacağız. Fakat mesleğimizde şerefle hizmet ederek belki yavaş belki de süratle yükseleceğiz. Rütbelerimizi muharebe meydanlarında kazanacağız, yoksa Fehim gibi, müstebit bir padişaha kul köle olarak değil.

Benim için de ideal terfi ve yükseliş buydu. Tanrı'ya şükürler olsun, ikimiz de bu yolda yürüyerek kısa fasılalarla yükseldik ve general olduk.

Mustafa Kemal, 1 Nisan 1916'da general üniformasını giydi, otuz beş yaşında idi. 16. Kolordunun kumandasını üzerine almıştı. Ben o zaman Kafkas cephesinde 5. Tümen Kumandan'ı idim, rütbem kurmay albaydı. Generalliğini bütün kalbimle ve bütün samimiyetimle tebrik ederek, "Muazzez paşam, paşa kardeşim..." diye başlayan mektubu yazdığım zaman, Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfında bana söylediği yukarıdaki sözleri hatırlamıştım.

Ben de arkadaşımın biraz arkasından, 1918 başında otuz altı yaş içinde iken generalliğe yükseldiğim zaman 20. Kolordu Kumandanı idim. Aziz ve büyük arkadaşım Mustafa Kemal'den 29.1.1918 tarihli beni minnettar eden şu samimi ve içten yazılmış tebrik mektubunu aldım:

Kardeşim,

Sina cephesinde başlayan Filistin harekât-ı askeriyesinin kan ve heyecanla mali safhalarında hasbelzarur ref ve def edilemeyen, felaketli günlerin tevalisinde ihraz buyurduğunuz cesaret ve kudret-i askeriyeye, resmi ve muhtelif menabiin raporlarına istinaden harekâtı takip sırasında vakıf oldum.

Bilahare, gelen zabitandan dahi şifahen malumat almıştım, en nihayet hidemat-ı âliyenizin mirlivalığa terfiinizle resmen teyid ve ilan edildiğini işitmekle mübahi oldum. Sureti mahsusada tebrik ve bu rütbede dahi vatanımızı istihlas uğrunda parlak muvaffakiyetlere mazhariyetinizi temenni ederim.

Falkenhayn Paşa ile Sina harekâtına dair ilk karar ve tedabirde ve sevk ve idare noktasında anlaşmak ve bugün vaki, o gün için bir kusurdan ibaret olan hakayik-i fecayi-

i rical-i devletimize de kabul ettirmek ve ona göre sevki tedabir ve muvaffak olmak mümkün olamaması yüzünden Yedinci Ordu ve ondan sonra verilen İkinci Ordu'yu kabul etmeyip İstanbul'a gelmiş olduğum mesmuu âlileridir. Burada pek aksi olarak rahatsızlıktan baş alamıyorum. Veliaht hazretleriyle Almanya seyahatine yataktan kalkıp gittim. Yirmi gün seyahat esnasında bir şey yok. Tam avdetle trende yeniden hastalandım, bir aydır yatmaktayım.

Birinci ve Beşinci Ordular'dan Liman Paşa'nın idaresinde bir grup teşkili takarrür etti. Bana beşinci veya Esat Paşa ile becayiş suretiyle Birinci Ordu Kumandanlıklarından birini teklif ettiler, fakat icraat teahhur etti.

Bu mektubumu, eski arkadaşım Ordunuz Sıhhiye reisi Hüseyin Bey'in hareketinden bilistifade yazabiliyorum.

Gözlerinden öper ve yeni ve inşallah bundan sonra da İngilizlerin ricatlerini müntiç muvaffakiyetlerinizi işitmekle mesut olurum, kardeşim.

Karargâhı Umumiyeye memur
Ordu Kumandanı
M. Kemal

Sultan Murad'ın Ölümünü Nasıl Haber Aldık?

Boğaziçi'nin Rumeli sahilinde bugün sadece enkazı kalmış olan Çırağan Sarayı, Kuzguncuk'tan bütün güzelliği ile görünürdü. Dört milyon altın liraya yapıldığı söylenen sarayın dış manzarası harikulade idi.

Mustafa Kemal bizde misafir kaldığı günlerden birinde:

- Ne güzel saray, yazık ki, içinde talihsiz bir hükümdar mahbes hayatı yaşıyor.

Demişti. Çırağan Sarayı'nda yirmi küsur yıldan beri mahlû Hakan Beşinci Murad oturuyordu. Dışarısı ile her türlü irtibatı kesilmişti. İçli besteler yaptığı söyleniyordu. Bu şarkılar zamanımıza kadar gelmiş midir, bilmiyorum.

Tanzimat devrinin üç güzide simasından hayatta kalan Âli Paşa da 1871 yılının Eylül ayı ikinci yarısında ömüş, bundan sonra Sultan Aziz müstebit bir idareye yönelmiş, bilahare sadaret makamına gelen Mahmut Nedim Paşa, padişahın diktatörlük hislerini büsbütün körüklemişti. Abdülaziz tahtta kaldıkça, meşruti bir idareye geçmenin imkânsızlığını çok iyi kavrayan aydın fikirli devlet adamları ve kumandanları, hazırladıkları bir planla kimsenin burnu kanamadan Abdülaziz'i hal'etmişler, 30 Mayıs 1876'da Beşinci Murad'ı tahta çıkarmışlardı. Babam o tarihlerde Harp Akademisi'nin son sınıfında talebe idi ve olayı ayrıntıları ile biliyordu. Mustafa Kemal ile bana bütün çıplaklığıyla anlatmıştı.

Hal' olayında en önemli rolü, Mekâtib-i Askeriye (Askeri okullar) Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa oynamıştı. Harbiyelilerin başında olarak sarayı o basmıştı. Tarihlerimizde adı "Şıpka Kapramanı" olarak geçen ve pek çok değerli eser yazmış olan Türk Milliyetçisi Müşir Süleyman Paşa bu zattır. Babam kendisini yakından tanımıştır. Dedem Müşir Mehmet Ali Paşa ile Moskof Savaşı'nda Tuna Orduları Başkumandanlığı'nda halef selef olmuşlardı. Birbirlerini çok sevdiklerini babam söylerdi. Süleyman Paşa'dan daima sevgi ve takdirle bahsederdi:

- Her bakımdan büyük insandı. Ne yazık ki, Sultan Hamid'in hışmına uğradı.

Dedi. Askerlik tarafını da överdi.

Murad, tahta yorgun, sinirli ve hasta olarak çıkmıştı. İçkiye fazlaca düşkün olması genç yaşında asâbı üzerinde derin tesirler bırakmıştı. Amcası Sultan Aziz'in intiharını haber aldığı zaman sinirleri büsbütün bozulmuştu. İlk cinnet belirtisi, huzuruna çıkan nazırları kucaklamak, kendisini havuza atmak gibi gayrı tabii olaylar olmuştu. Hastalık günden güne ve süratle artmıştı. Devletin başına, aklı başında bir hükümdar getirilmesi çareleri aranmıştı.

Ağustos ayı içinde Mütercim Rüştü ve Mithat Paşa'lar veliaht Abdülhamid Efendi'yi, Maslak'taki kasrına giderek ziyaret etmişlerdi. Veliaht istibdat idaresine taraftar olmadığını, meşrutiyetin ilanını candan istediğini, padişah olursa Kanunu Esasi'yi (anayasa) derhal ilan edeceğini söylemiş, teminat vermişti. Bunun üzerine Beşinci Murad 93 gün süren bir saltanattan sonra hal'edilmiş, İkinci Abdülhamid tahta çıkarılmıştı.

Abdülhamid, anayasayı ilan ve parlamentoyu açmış olmasına rağmen bilahare sözünden dönmüş, Meclis'i bir daha açılmamak üzere kapatmış, hürriyet taraftarlarını sürdürmüş, Sultan Aziz'den daha şiddetli bir istibdat idaresine yönelmişti. Bu arada Murad da Çırağan Sarayı'na kapatılmıştı. Fikir ve siyaset hayatımızın önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Suavi, Abdülhamid'i tahttan indirmek ve memleketi daha iyi idare edeceğini sandığı Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için 1878 yılı Mayısı'nın ikinci yarısında cüretli bir teşebbüse geçmişti. İstanbul'da bulunan Ru-

meli göçmenlerinden mürekkep bir kafile ile Çırağan Sarayı'na gelmiş, içeriye kadar girmeye muvaffak olmuş, fakat tam bu sırada olay yerine yetişen Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nm sopası altında can vermişti. Bu olay Sultan Hanid'in vehimlerini büsbütün arttırmıştı. Çırağan Sarayı'nın etrafında çok sıkı muhafaza tertibatı aldırtmıştı. Öyle zamanlar olmuştu ki, değil Sultan Murad'dan bahsetmek, bu adı telaffuz etmek bile suç sayılmıştı. Analar, babalar, 1877'den sonra doğan erkek çocuklarına Murad ismini koymaktan bile korkmuşlardı. Mesela ne bizim sınıfta ve ne de bizden sonraki sınıfta Murad adını taşıyan hiçbir talebe yoktu.

Murad, hal' olunduktan bir müddet sonra iyileşmiş, fakat mahbesinden kurtulamamıştı. Mustafa Kemal, Çırağan Sarayı'nı uzaktan da olsa gördükçe bu talihsiz hükümdara acırdı.

Ben, Murad'ın hazin akıbetini tuhaf bir tesadüfle öğrendim. Hafta başı tatillerinin birinde idi. Annem Zekiye Hanım'm süt kardeşi Ömer Naili Paşa'mn oğlu olan Süvari Yüzbaşısı Hasan Bey, babamı ziyaret için Kuzguncuk'a gelmişti. O anlattı. Davutpaşa Kışlası'nda bir Ertuğrul ve bir de Mızraklı Süvari Alayı vardı. Bu alayların birinde neferlikten yetişmiş, ferikliğe (korgeneralliğe) kadar yükselmiş yaşlı bir paşa kumandandı. Hasan Bey adını söylemişti ama, şimdi hatırıma gelmedi. Yaşlı paşa, iki üç gün önce akşam üzeri kışladan atıyla eve dönerken Yenicami civarında karşı taraftan cemaati çok az bir cenazenin getirildiğini görmüş, arkasından kendisini takip eden at çavuşuna cenazenin kime ait olduğunu öğrenme-

si emrini vermişti. At çavuşu, cemaatten birine yaklaşarak sormuştu:

- Sultan Murad efendimizin cenazesidir.

Cevabını alınca, Paşa'ya durumu bildirmişti. Dindar bir zat olan kumandan, atından inerek cemaate karışmış ve cenaze namazını kılmıştı. Sonra vapura binmek üzere köprüye doğru yoluna devam etmişti. Bu sırada bir inzibat subayı gelerek kendisini Aziziye Karakolu'na çağırmış ve derhal karakol kumandanı Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkarmışlardı. Adamcağızı bir hayli sıkıştırmışlar, Sultan Murad'ı eskiden tanıyıp tanımadığını sormuşlardı. Soruşturma saatlerce sürmüştü.

Yüzbaşı Hasan Bey, hikâyenin burasında biraz durdu. Çünkü yaşlı paşa, kendisinin kumandanı idi ve ona karşı saygısı vardı. Sözlerini:

- Zavallı adamı menfaya gönderdiler.

Diye bitirdi. Yüzbaşı Hasan Bey, Milli Mücadele başlarında yaverlerimden biri olan Üsteğmen Saim'in (Emekli General Saim Önhon) babasıdır.

Ertesi gün Akademi'ye döndüğüm zaman, Mustafa Kemal ile Tevfik Selanik'i bir kenara çekerek durumu anlattım, hayretler içinde kaldılar. Mustafa Kemal:

- Yazık, dedi, çok yazık. Bir padişahın cenazesi böyle mi kaldırılır?

Sultan Hamid hakkındaki fikirlerimiz biraz daha berraklık kazanmıştı. Padişah, biraderinin cenazesini böyle gizlice kaldırtmakla, ölümünü milletten saklıyordu. Çünkü milletten korkuyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Biz, Kurmay Yüzbaşılar

1904 yılı Aralık ayında Harp Akademisi'ni bitirdik. Kurmay Yüzbaşı olarak diploma aldık. Mustafa Kemal'in 11 Ocak 1905'te mezun olduğuna dair yazılan biyografiler doğru olmasa gerektir. Harp Akademisi'nin birinci sınıfında kırk üç kişi idik, yalnız on üç arkadaş, kurmay olmak hakkını kazandık. Hatırımda yanlış kalmadı ise üç yıllık ders notlarına göre sıra şöyle idi:

Birincisi - İhsan Cihangir (Birinci Dünya Savaşı sonlarında 6. İstiklal Savaşı'nda Büyük Taarruz'dan kısa bir müddet önce 1. Ordu kumandanlıklarında bulunan General Ali İhsan Sâbis).

İkinci - Asım Kütahya (Genelkurmay İkinci Başkanlığı'ndan emekli Orgeneral Asım Gündüz).

Üçüncü - Tevfik Selânik (Mustafa Kemal'in ve benim en yakın arkadaşlarımızdan biri olan pek değerli bir kurmay subaydı. Genç yaşında Selanik'te vefat etti).

Dördüncü - Hayri Davutpaşa, (rahmetli general).

Beşinci - Mustafa Kemal Selanik (Atatürk).

Altıncı - Mustafa İzzet Çanakkale (rahmetli emekli albay).

Yedinci - Ali Seydi Kavak (rahmetli albay).

Sekizinci - Ali Fuat Salacak (General Ali Fuat Cebesoy).

Dokuzuncu - Şevki Kıztaşı (rahmetli binbaşı).

Onuncu - Süleyman Şevket İzmir (rahmetli Prag Sefiri).

On birinci - Sedat Üsküdar (rahmetli general).

On ikinci - Kemal Ohri.

On üçüncü - Müfit Kırşehir (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Müfit Özdeş).

Eğer derece son sınıfta alman notlara göre olsaydı, Mustafa Kemal birinci idi. Ne önemi var, okulda olmadı, ama hayatta birinci, en birinci oldu.

Diğer arkadaşlar mümtaz yüzbaşı olarak mezun oldular. Arif Adana ile Halil Yenimahalle çok üzüldüler, fakat bizleri kardeşçe ve arkadaşça tebrik ettiler. Üç, dört yıl sonra onlar da genel bir imtihana girerek kurmay oldular.

Üçüncü sınıfa geçen Nuri Conker'in, yaşlı gözlerle Mustafa Kemal'in boynuna sarılarak tebrik ettiğini hatırlarım.

Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra Mustafa Kemal, birkaç gün bizde kaldı. Biz Kuzguncuk'a geldiğimiz zaman annem Zekiye Hanım:

- Paşa, erkânı harp zabitleri teşrif ettiler.

Diye bağırarak yukarı katta oturan babama haber verir, babam da:

- Buyursunlar, şimdi geliyorum.

Diye aşağıya iner, elini öptürür, önce Mustafa Kemal'in sonra da benim yüzümden gözümden öperdi. Yemekleri muhakkak bizimle beraber yer, hatta bir iki kadeh bir şey içmemize de izin verirdi. Annem, bunu bildiği için biz eve gelir gelmez uşağı gönderir, bakkaldan birkaç çeşit içki getirtirdi.

Mustafa Kemal ve tayinlerini bekleyen birkaç arkadaşı Sirkeci'de bir pansiyon kiraladılar. Ara sıra bu pansiyonda toplanıyor, memleket meseleleri üzerinde konuşuyorduk. Başlıca konumuz, rejim meselesi idi. Memleketin kurtuluşu için meşruti bir idare kurulması şarttı. Hükümdarı meşruti idareye ancak ordu zorlayabilirdi. Arkadaşlar gidecekleri yerlerde bunu telkin etmeliydiler ve gizli birer teşkilat kurmalıydılar. Bizden evvel Harp Okulu'ndan kıta subayı olarak mezun olan sınıf arkadaşlarımız, oralarda bize bir vasat hazırlayacaklardı. Kendimizi yalnız hissetmeyecektik. Mustafa Kemal yine tekrar ediyordu:

- Bizim için en müsait iklim Makedonya'dır.

Bu toplantılara katılan arkadaşlar arasında bir de sivil vardı. Fethi adında olan bu zatı tanımıyordum. Mustafa Kemal'e sordum, askerlikten çıkarıldığını, yatacak yeri ve parası olmadığı için burada kaldığını söyledi. Mazisi hakkında bir bilgisi yoktu.

Yolculuk hazırlıkları çoktan başlamıştı. Yeni elbiseler yaptırıyorduk. Mustafa Kemal ile birlikte Mercan Yokuşu'nda o zamanın en iyi askeri terzisi olan Altın Makas'a birer elbise ısmarlamıştık. İkinci provasını da yaptırmıştık. Bir salı günü almaya gittim. Hakikaten güzel dikilmişti. Oracıkta giyindim, kuşandım, eski elbiselerimi de bilahare almak üzere orada bıraktım. Makastar:

- Arkadaşımız Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey de dün gelip elbisesini alacaktı. Fakat uğramadı.

Dedi. Aklıma fena bir şey gelmedi. Dört gündür Kuzguncuk'tan İstanbul'a inmediğim için arkadaşımı da gör-

memiştim. Perşembe günü ona uğrayacak, bize götürecektim. Kâzım Zeyrek (General Karabekir) de gelecekti.

Altın Makas'tan çıktım, meydan muharebesi kazanmış bir mareşal edasıyla ve kılıcımı şakırdatarak Mercan Yokuşu'ndan indim. Hayallerim gerçeklemiş, yirmi iki yaşında parlak bir kurmay subay olmuştum.

Nasıl Tuzağa Düşürüldük?

Köprüye geldiğim zaman, birden bire yanımda atlı bir araba duruverdi. İçinde sarayın eczacıbaşısı Ahmet Refik Paşa vardı. Bu zat büyükannemin ahretliği Munise Hanım'ın oğlu idi. Kendisini tanıyarak selamladım.

- Ne iyi tesadüf, buyurmaz mısınız?

Diye beni arabasına aldı, hal hatır sordu. Sonra birden bire kulağıma eğildi:

- Sizi büyük bir felaketten kurtarmak istiyorum oğlum. Bu yıl Erkânı Harbiye Mektebi'nden çıkan erkânı harb ve mümtaz yüzbaşılardan bazıları bir komite teşkil etmişler, bu komitenin başında hatırımda yalnız ismi kalan Selanikli Mustafa Kemal Efendi varmış. Siz de komiteye dahilmişsiniz. Aranızda para toplamışsınız. Padişahımız efendimize ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Şerif ziyaretine gideceği sırada arabasına bomba atılmak üzere bir suikast hazırlanmış.

Derhal aklıma geldi. Bu zat sadece sarayın başeczacısı değil, aynı zamanda başhafiyelerinden biri idi. Sözünü kestim:

- Bu söylediklerinizin hepsi, ama hepsi yalan.

Gayet sakindi.

- Ben de pek ihtimal vermiyorum, diye sözüne devam etti. Mustafa Kemal Efendi'yle diğer birkaç yüzbaşı tevkif edildiler. Tevkif sebepleri de malum. Şimdi beni dinleyiniz. Ben sizin büyükannenizin yetiştirdiği bir kimse ve ailenizin bir mensubuyum. Bana itimat ediniz.

Bu sırada arabamız Beşiktaş yolunu tutmuştu. Sordum:

- Ne yapmamı, nasıl hareket etmemi emrediyorsunuz?

Geniş bir nefes aldı. Budala, avını tuzağa düşürdüğünü sanıyordu. Sesine daha mülayim bir ton verdi:

- Kurtulmanız, hatta askerlik mesleğinde süratle yükselmeniz pek kolay ve çok basit. İşin esasını ve doğrusunu bana anlatırsınız, biz de bunu padişahımız efendimize arzederiz. Her ikimizin de, yani senin de benim de sadakatimizden dolayı rütbelerimizi birer derece yükseltirler. Mesela siz derhal binbaşı olabilir ve İstanbul'da kalabilirsiniz. Peşinen söyleyeyim ki sıraya jurnal edilen bu hadise belki de doğru olmayabilir. Ancak bunu ciddi imiş gibi anlatmak da bir hamiyet iktizasıdır. Çünkü aslı olmayan bu gibi haberlerin arkasında mutlaka bir hakikat saklıdır.

Bu sözler, o devir ve o devrin hafiyeleri hakkında bir fikir vermeye yeter sanırım. Bunların mevki için, rütbe için ve para için yapmayacağı fenalık yoktu. Bunların kendi çıkarları için uydurdukları yalanlar, birçok namuslu ve vatanperver insanların ocağına incir dikmiş, nice aile yuvası yıkmıştı.

Aziz arkadaşım Mustafa Kemal'in tevkif edilenler arasında bulunması beni pek müteessir etmişti. Demek

hapsedildiği için terziye uğrayamamış, mevzun vücuduna o çok yakışacak olan elbisesini alamamıştı.

Başımdan neler gelip geçtiğini o sırada kestiremiyordum. Harp Akademisi'nden başarı ile mezun oluşumun, yeni giydiğim üniformanın bana verdiği gurur, neşe ve zevk birden bire hüzne inkılap etti. Fakat kendimi çabuk topladım ve sesimi yükselttim:

- Paşa hazretleri, babam İsmail Fazıl Paşa'nın arzusu hilafına asker ocağına girdim, sebat ettim, çalıştım. Erkânı harp yüzbaşısı olarak orduya katıldım. Mesleğimdeki tecrübe ve kabiliyetimi arttırarak memleketime ve padişahıma hizmet etmeye karar verdim. Sizin de pekâlâ takdir edeceğiniz gibi bu muvaffakiyet ancak başkumandanımız padişahımızın emirlerine doğrulukla, sadakatle hizmet etmekle ve çalışmakla mümkündür. Askeri vazifeme başlarken bu yoldan hususi bir menfaat için uzaklaşmak, yaptığım sadakat yeminine de aykırıdır. Buna padişahımız efendimizin razı olamayacağına bütün kalbimle inanıyorum.

Ahmet Refik Paşa, gözlerini kısarak beni dinliyor, nereden yakalayacağını ve nasıl yere vuracağını düşünüyordu. Yakalamak istediği avı tuzağa düşüremediğini anlamıştı. Bir an arabadan inmeyi ve bu iblisi yalnız başına bırakmayı düşündüm, sonra vazgeçtim. Bu hareket tarzı belki benim aleyhimde olabilirdi. Birden gözlerini açtı.

- Seni dinliyorum, devam ediniz.

Dedi. Ben devam ettim:

- Anlattıklarınızın hiçbiri doğru değildir. Arkadaşlarımdan hiçbirisinin ve bilhassa yakın arkadaşım Mustafa Kemal'in hatır ve hayalinden geçecek şeyler değildir. Be-

nim bildiğim bazı bekâr arkadaşlar üç ayda bir maaş alabildikleri için ailelerinden gelen paraları aralarında itimat ettikleri bir iki arkadaşa saklattırırlar, lüzum gördükçe oradan para çekerler. İşte sizin aralarında para topladılar diye söylediğiniz hadise budur. Benim ise ailem İstanbul'da bulunduğu, hal ve vaktim de yerinde olduğu için böyle bir mecburiyetim yoktur.

Refik Paşa, benden fazla bir şey öğrenemeyeceğini anlayınca:

- Siz bilirsiniz, dedi. Korkarım ki, hem kendinizi, hem de ailenizi yeni bir felakete sokacaksınız.

Bu sözlerle babamın ve annemin vaktiyle başından geçenleri hatırlatmak istemişti.

Hava kararmış, arabamız Beşiktaş'tan Serencebey Yokuşu'na doğru çıkmaya başlamıştı. Bundan sonra Yıldız Sarayı'nın dış kapısından girdiğimizin farkına vardım. Vaktiyle Mehmet Ali ağabeyimle aynı kapıdan bir kere daha girdiğimi hatırladım. Acaba bu sefer de o kapıdan kolaylıkla çıkmak mümkün olabilecek mi idi?

Harp Akademisi'nden Zindana

Eczacıbaşı Refik, sarayda, beni Kabasakal Mehmet Paşa'nın odasının yanındaki odaya bıraktı. Köprüde neden arabasına binmiştim, bin defa nadim oldum. Fakat artık iş işten geçmişti. Refik:

- Arabada söylediklerimi unutma, sonra sen zararlı çıkarsın.

Diyerek çıkıp gitti. Bir süre odada yalnız kaldım. Ya-

nımdaki odadan bazı sesler ve gürültüler geliyordu. Belki benden önce gelen veya zorla getirilen arkadaşlara zulüm yapıyorlar diye düşündüm. Acaba bunların arasında Mustafa Kemal de var mı idi? Gürültüler sona ererken içeriye bir perde çavuşu girdi, selam vermek lüzumunu bile duymadan:

- Buyurun, paşa hazretlerinin yanına gideceğiz.

Dedi ve yürüdü. Ben de yürüdüm. Acaba bu paşa hazretleri de kimdi? Birden kendimi Kabasakal Mehmet Paşa'nın huzurunda buldum. Beni derhal tanıdı.

- İsmail Fazıl Paşa'nın oğlusunuz, değil mi?

Diye sordu ve sonra ilave etti:

- Bundan dört beş yıl evvel ağabeyinizle beraber bir defa daha buraya gelmiştiniz. O vakit masum olduğunuz anlaşılmıştı. Fakat bu defaki hadise çok mühim. Her şeyi olduğu gibi anlatacağınızı padişahımız efendimize olan sadakatinizden beklerim.

Dedi. Benden önce Ahmet Refik Paşa ile konuştuğu muhakkaktı. Gözlerimin içine sert sert bakmaya başladı. Cevap vermedim. Daha doğrusu verilecek cevap yoktu, sustum. Sordu:

- Niye anlatmıyorsunuz, niye hakikatleri saklıyorsunuz?

Hükümdara karşı akademinin üçüncü sınıfı tarafından hazırlandığı ileri sürülen suikast tertibinin hakikatle en ufak bir ilgisi olmadığını, bunu her suretle ispata muktedir bulunduğumuzu söyledikten sonra, yapılan iftiranın tamamen uydurma olduğunu, para toplama meselesinin haina-

ne bir surette değiştirilmesinden ileri geldiğini ilave ederek dedim ki:

- Hiçbirimiz, padişahımız ve başkumandanımıza karşı sadaketten gayri bir şey düşünmüyoruz.

Ne söylesem boştu. Sözlerimin, yelpaze sakallı paşa üzerinde hiçbir etkisi olmadığını görüyordum. Zaten beni fazla konuşturmadı:

- Doğruyu söyleyecek misiniz, söylemeyecek misiniz, önce buna cevap verin. Yoksa ben şiddet kullanmasını da bilirim.

Israr ettim:

- Yapmış olduğum sadakat yemininden asla inhiraf etmeden tekrarlıyorum. Söylediklerimin hepsi doğrudur. Bunlardan gayrısı yalandır, iftiradır.

Cevabım sert, fakat askerce olmuştu. Bunun üzerine paşa, oturduğu masadan hiddet ve şiddetle kalktı, zile bastı. İçeriye uzun boylu, güçlü kuvvetli iki perde çavuşu girdi. Ben ne olacak diye bakıyordum. Kabasakal Mehmet Paşa masanın altından uzun bir değnek aldı ve çavuşlara:

- Yüzbaşıyı çeviriniz, darp cezası tatbik edeceğim.

Perde çavuşları üzerime yürürken bütün gücümle karşı koyarak bağırdım:

- Padişahımızın da tasdik buyurdukları ceza kanununda bir asker, askerlikten tard edilmedikçe ve üniforması üzerinden alınmadıkça hükmen darp cezası tatbik edilemez. Siz, başkumandanımız ve padişahımızın sarayında onun tasdik ettiği kanuna karşı gelemezsiniz. Eğer gelirseniz, ben de onun bana verdiği bu şerefli rütbenin hakkını

var kuvvetimle müdafaaya kalkarım. O vakit hakiki suçlu ben değil, siz olursunuz. İşte bu kadar.

Kabasakal Mehmet Paşa, biraz duraladı. Önce bir şeyler söylemek istedi. Sonra vazgeçti. Perde çavuşlarına:

- Alın yüzbaşı efendiyi, götürün!

Emrini verdi. Önce sarayda muhafaza altında kaldım. Ertesi gün Harp Okulu'ndaki zabitan tevkifhanesine gönderdiler. Bir gün sonra Mustafa Kemal'in de oraya getirildiğini öğrendim. Resmen ihtilattan menedilmiştik, ama temas çarelerini aradım buldum. Arkadaşımın da tevkif sebebini öğrendim. Onu ve diğer arkadaşlarımı, acıyarak evlerine aldıkları ve yardım ettikleri askerlikten matrut Fethi ihbar etmişti. Meğer bu zat, Askeri Okullar Nazırı Zülüflü İsmail Paşa'nın casuslarından biri imiş. Benim gibi Mustafa Kemal'in de sorgusu sarayda yapılmıştı. Sorguda Kabasakal Mehmet Paşa'dan başka Mabeyin Başkâtibi Tahsin ve Zülüflü İsmail Paşalar da bizzat hazır bulunmuşlardı.

Ben hapishanede yirmi gün kadar kaldım. Bayramı müteakip serbest bıraktılar ve dediler ki:

- İstanbul'dan bir yere ayrılmayınız, hakkınızda yapılacak tebligata intizar ediniz.

Mustafa Kemal liderdi ve benden bir hafta on gün sonra serbest bırakıldı.

Ne İçin Rumeli'ye Gönderilmedik?

Tevfikhaneden kurtulmuş olmamıza rağmen huzursuzluk devam ediyordu. Her gün başka bir rivayet çıkı-

yordu. Kâh sürgüne gönderileceğimiz, kâh askerlikten tardedileceğimiz söyleniyordu. Eğer sürgün edilirsek Avrupa'ya kaçmayı ve mücadelemize orada devam etmeyi düşünüyorduk. Akademi'de iken işitmiştik, Harp Okulu'nun üçüncü sınıfında okuyan Yusuf Akçura ile arkadaşı Ferit Soğukçeşme (Cumhuriyet Devrinde İçişleri Bakanı ve Büyükelçi Ferit Tek) hafiyelerin hışmına uğramışlar, okuldan alınarak Divanı Harbe verilmişler ve sonra da Fizan'a sürülmüşlerdi. Galiba yıl 1896 idi. Yani biz Harbiye'ye girmeden üç yıl önce. Fizan'a gitmeden önce Trablusgarb'a uğramışlardı. Burada Recep Paşa adında mert, namuslu, hürriyet âşığı bir kumandan vardı. Sürgünleri Fizan'a göndermez, padişahın iradesine rağmen Trablusgarp'taki askerin talim ve terbiyesi için orada alıkor, onlarla yakından alakadar olur, yardımını esirgemezdi. Recep Paşa, Yusuf Akçura ile Ferid'i de himaye etmiş, onların Avrupa'ya kaçmasını yalnız göz yummakla kalmamış, kolaylaştırmıştı.

Eğer Fizan'a sürülürsek, Recep Paşa'ya müracaat etmek aklımıza geldi. Paşa'yı tanımıyor, fakat onun şöhretini biliyorduk.

Mustafa Kemal:

- Paşanın himayesine mazhar olursak, biz de Avrupa'ya kaçarız.

Diyordu. Recep Paşa 1908 Meşrutiyet İnkılabı'nda İstanbul'a gelerek Harbiye Nazırı olmuş, bu makamda üç beş gün kaldıktan sonra ölmüştür.

Korktuğumuz başımıza gelmedi. Ne tard edildik, ne de sürgüne gönderildik. Bunda zamanın Seraskeri Rıza Pa-

şa önemli bir rol oynamış, duruma bizim lehimizde müdahale etmişti.

Makedonya'da karışıklıklar birbirini kovalıyordu. Tam ve mutlak bir asayiş olduğu iddia edilemezdi. Sırp ve Bulgar çeteleri dağlara çıkıyor, Müslüman köylerini basıyorlardı. Arnavutluk'taki durum da pek iyi sayılmazdı. Ordu birlikleri asayişi korumakla, eşkıya çetelerini tenkil ile uğraşıyordu. Harp Akademisi'ni bitiren kurmay subaylarla, Akademi'de okuduğu halde kurmay olamayan mümtaz yüzbaşılar, bu bölgeye gönderiliyordu. Mustafa Kemal ile ben merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu'ya verileceğimizi tahmin ediyorduk.

- Artık Selanik'te bana misafir olursun.

Diyordu. Evinin bahçesindeki meyve ağaçlarını sayıp döküyordu. Biz kendi kendimize gelin güvey oluyorduk. Başka bir yere gönderileceğimiz hiç aklımıza gelmiyordu.

Bir müddet sonra bizi o zamanki adı Erkânı Harbiye Dairesi olan Genelkurmay"a çağırdılar ve müjdeyi verdiler. 2. Ordu ile 3. Ordu'ya gönderilmemiz kararlaştırılmıştı. 2. Ordu'nun merkezi Edirne idi. Askeri bir heyet, genç subaylara kura çekileceğini, fakat subaylar eğer aralarında anlaşırlarsa buna lüzum kalmayacağını bildirdi. Arkadaşlar göz göze geldik. Mustafa Kemal bana gayet yavaş:

- 3'ncü Ordu, dedi.

Arkadaşlar başka bir odada toplandık. Bir iki dakika içinde aramızda bir taksim yaptık. Ben, Mustafa Kemal ve diğer üç kurmay subay arkadaş 3'üncü, diğerleri 2'nci Ordu'ya talip olduk. Fakat bu birkaç dakika içinde uyuşuvermemiz, şüphe uyandırdı. Ertesi günü bizlere bir kısmımı-

zın 4. ve bir kısmımızın da Şam'da bulunan 5. Ordu'ya tayin edildiğimizi bildirdiler. Sarayın, olaya müdahale ettiği açıktı. Her ne kadar Serasker Rıza Paşa:

- İkinci ve üçüncü ordularda böyle iyi yetişmiş erkânı harb ve mümtaz zabitlere daha çok ihtiyaç vardır.

Diye diretmek istemiş ise de teklifi kabul edilmemişti. Olaydan çok yıllar sonra Serasker Rıza Paşa'nın oğlu Süreyya (Rahmetli Süreyya İlmen) Paşa bize dedi ki:

- Babam, çok ısrar etti ise de, sözünü saraya dinletemedi. Bunda Zülüflü İsmail Paşa'nın menfi bir rol oynadığı muhakkaktır. Saray sizlerden şüpheleniyordu.

Kuzguncuk'ta Geçirdiğimiz Son Gece

Mustafa Kemal de, ben de müteessir olmuştuk. Hayallerimiz tahakkuk etmemişti. Hevesimiz kursağımızda kalmıştı. Seraskerlik Dairesi'nden ayrıldıktan sonra, bir faytona atlayarak Galata'ya gelmiştik. Yolda hiç konuşmamıştık. Arkadaşım:

- Haydi, Beyoğlu'na çıkalım, Zeuve'nin birahanesine uğrayalım.

Dedi. Ben:

- Bizim eve gidelim.

Diye ısrar ettim. İtiraz etmedi. Fakat üzgün hali devam ediyordu. Tünel'in ağzındaki Con Paşa'nın bakkaliye dükkânından bir şişe Skoç viski ile dört beş şişe İngiliz sodası ve biraz da çerez satın aldık. Vapurla karşıya geçtik. Yolda, Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra annesine yakında Selanik'e geleceğini yazdığını söyledi.

- Zavallı anneciğim, beni çok bekleyecek.

Derken, gözlerinin nemlendiğini gördüm. Eve geldiğimiz zaman akşam olmak üzere idi. Hava oldukça soğuktu. Allahtan emektar uşağımız, Boğaz'a ve İstanbul'a nazır olan alt kattaki büyük odanın çini sobasını daha önce yakmıştı. Babam evde yoktu. Bizim tarafta oturan Genelkurmay'da beraber çalıştıkları bir paşa arkadaşının evine misafirliğe gitmişti. Annem de kendisiyle beraberdi. Akşam yemeğini orada yiyeceklerdi.

Masayı Mustafa Kemal ile beraber hazırladık. Viskilerimizi yudumlamaya başladık. Artık limonata kamışlarına ihtiyaç yoktu.

İki kafa dengi arkadaş, dertleşiyor, ordu saflarında başlayacak olan staj devresinde neler yapabileceğimizi konuşuyorduk. 5. Ordu mıntıkasını hürriyet hareketlerine müsait bir iklim olarak görmüyorduk. Esasen Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Mustafa kemal'in bizzat gittikleri yerde vasat hazırlamalarını tavsiye ettiği sınıf arkadaşlarımızın büyük bir çoğunluğu Rumeli'de bulunuyorlardı. Bunlar arasında Ömer Naci de vardı.

Önce vapurla Beyrut'a gidecektik. O tarihlerde eğlence yerleri bol, güzel bir şehir olduğunu duymuştuk.

Mustafa Kemal:

- Oldu olacak, Beyrut'ta birkaç gün kalırız.

Diyordu. Bizim için en büyük saadet kurmay stajını aynı birlikte yapmak olacaktı. Acaba buna imkân bulabilecek mi idik?

Saatin nasıl geçtiğini bilmiyorduk. Babamla annem

eve gelmişler, fakat bizi rahatsız etmemek için sessizce üst kata çıkmış, yatmışlardı.

Sohbet gece yarısına kadar sürdü. Mustafa Kemal:

- Ben, burada yatayım, diyordu. Sabahleyin erken kalkar, doya doya Boğaz'ı ve Marmara'yı seyrederim.

Köşede bir sedir vardı. Yatağı oraya yaptırdım. Arkadaşımı yalnız bırakarak üst kata çıktım. Alkolün verdiği gevşeklikle hemen uyumuşum.

Ertesi sabah uyanır uyanmaz babamı ziyaret ettim. 5. Ordu'ya tayin edildiğimizi bizden önce öğrenmişti. Mustafa Kemal'in de, benim de, müteessir olduğumuzu, moralimizin bozulduğunu söyledim. Teselli etti. Bir an önce Rumeli'deki ordulardan birine gönderilmemiz için çalışacağı vaadinde bulundu. 5. Ordu Müşiri Hakkı Paşa'nın namuslu ve vicdanlı bir asker olduğundan bahsetti.

Birkaç gün sonra görevimizin başına hareket edeceğimiz için, Mustafa Kemal'i de görmek istiyordu. Zaten arkadaşım dün akşam:

- Paşa babanın elini öpeceğim ve veda edeceğim.

Demişti. Aşağıya indim. Mustafa Kemal kalkmış, tıraş olmuş ve elbiselerini giymişti. Yandaki odaya geçerek beraberce kahvaltı ettik. Babam ikimize de başarılar diledi.

- Mektep sıralarındaki yakın dostluğunuzu ve arkadaşlığınızı ordu saflarında da devam ettirirsiniz, dedi.

Babam, Mustafa Kemal'i Kendi Evladı Gibi Severdi

Babam, Mustafa Kemal'i sever ve bizlerden ayırt etmezdi. Bu sevgi, babam ölünceye kadar sarsılmadan devam etmiştir. Onu genç yaşında tanımış olmaktan iftihar duyduğunu her vesile ile söylerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal'in yaptığı Çanakkale savaşlarını çok yakından izlemiş, ben Filistin cephesinde iken İstanbul'dan yazdığı bir mektupta: "Mustafa Kemal, büyük bir asker olduğunu ispat etmiştir" diye uzun uzun ondan bahsetmişti.

Mütareke yıllarının felaketli günlerinde Mustafa Kemal, vatanın kurtuluşu mücadelesine atılmak için Anadolu'ya geçmek çarelerini aradığı sıralarda:

- Mustafa Kemal Paşa, beni çağırdığı anda gelmez ve emrine girmezsem, namerdim.

Demişti. Mustafa Kemal'in de o gün bu mülakatta hazır bulunan Hüseyin Rauf'un (rahmetli başvekil ve büyükelçi Rauf Orbay) da gözleri dolu dolu olmuştu. Rauf, Mustafa Kemal ile beraber İstanbul'dan ayrılmaya çoktan karar vermişti.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, milli kurtuluş davasının öncüsü olmuş, mukaddes ihtilalin bayrağını kuvvetli elleri arasına almıştı. Ben, Ankara'da önce 20. Kolordu, daha sonra Batı Anadolu Milli Kuvvetler Başkumandanı olarak bütün samimiyetim ile inanışım ile ve bütün mevcut imkânlarımla kendisini destekliyor ve onu lider olarak tanıyordum. Doğu'da da aynı desteği şim-

di Tanrı'nın rahmetine kavuşmuş olan Kâzım Karabekir yapıyordu.

Sıvas Kongresi toplanmak üzere idi. Kongreye katılmak için Sıvas'a giden arkadaşlar Ankara'ya da uğruyorlardı. 29 Temmuz 1919'da hiç beklemediğim bir olayla karşılaştım. 20. Kolordu karargâhının kumandanlık odasında idim. Birden bire içeriye kurmay başkamın Binbaşı Ömer Halis Bey (rahmetli İstanbul Kumandanı Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay) girdi.

- İstanbul'dan eski bir asker geldi. Sizi görmek istiyor. Dedi. Kim olduğunu sordum.

- Babanız İsmail Fazıl Paşa hazretleri.

Ben hayretler içinde iken paşa babam da içeriye girmiş bulunuyordu. Onun İstanbul'da verdiği söze sadık kalarak mücadele ve milli mukavemet hareketlerinde bilfiil yer almış olması bizim için çok önemli bir kazançtı. Bu gelişten en ziyade memnun olacak Mustafa Kemal'di. Diğer taraftan rahatını düşünen meşakkate katlanmak istemeyen, bu yüzden de İstanbul'dan ayrılmayı göze alamayan payitahttaki devlet ricaline de bir fedakârlık örneği olmuştu. Ancak babam altmış dokuz yaşında idi. Dinç görünmesine rağmen girdiği savaşlarda, istibdat devrinde geçen ve uzun yıllar süren menfa hayatında bir hayli yıpranmıştı. Bunu yakından biliyordum. Sonra ailemizin reisi idi. Anadolu'ya geçmekle ihtiyar anneciğim yalnız bırakmış olacaktı.

Endişelerimi kendisine söyledim. Bugün gibi hatırlarım, kaşlarını çatarak şu ihtarda bulunmuştu:

- Milletin istiklali bahis mevzuu olurken, aile endişe-

si nazarı itibara alınmaz. Çünkü ailesinin huzur ve rahatı ancak milletinin huzur ve kurtuluşu ile kaimdir.

Sonra ilave etmişti:

- Ben Mustafa Kemal ile beraber, onun emrinde, onun gittiği yolda sonuna kadar yürüyeceğim. Bu kararı İstanbul'dan ayrılmadan çok evvel vermiştim.

Gözlerimde yaşlar tanelenmişti. Babam üç beş gün Ankara'da kaldı. Sonra kongrede murahhas olarak bulunmak üzere Sıvas'a hareket etti. Veda ederken:

- Biliyor musun, Fuat dedi. Mustafa Kemal Paşa'yı ne kadar göreceğim geldi. Bir oğlumu İstanbul'da bırakmıştım. İkincisini Ankara'da buldum. Üçüncüsüne Sıvas'ta kavuşacağım.

Babamın birinci oğlum dediği İstanbul'da irtibat subayı olarak bıraktığım ağabeyim Yüzbaşı Mehmet Ali, ikincisi de bendim. Sıvas'ta kavuşacağını söylediği üçüncü oğlu ise Mustafa Kemal'di.

İsmail Fazıl Paşa, ilk milli hükümetin Nafıa Vekili, yani Bayındırlık Bakanı olmuştu.

Yukarıda yazdıklarıma, benim için hazin olan ufak bir hatıramı da ekleyerek bu bahsi kapatacağım. Batı Cephesi Kumandanlığı'ndan ayrılmış, 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliği'ne tayin olmuştum. Hasta babamı yalnız başına bırakacaktım. İtiraf etmeliyim ki, işlerimin fazlalığından kendisiyle lüzumu kadar meşgul olamamıştım. Doktorlar damar sertliği hastalığının Ankara'nın sert havasıyla bağdaşmayacağını, Avrupa'yı ve İstanbul'u arzu etmediğine göre Antalya'ya giderek bir müddet istirahat tavsiyesinde bulunmuşlardı. Arkadaşları da Almanya'ya gönde-

rilmesi fikrini ileri sürmüşlerdi. Mustafa Kemal, bu kabine toplantısından sonra beni bir kenara çekerek:

- İsmail Fazıl Paşa'nın sıhhi durumunu iyi görmüyorum. İstirahata çok ihtiyacı var. Fakat Ankara'dan ayrılmak istemiyor. Bir kere de siz ısrar ediniz.

Demişti. Aynı ricayı babama iki üç defa tekrarlamıştım. Fakat hepsinde de ret cevabı almıştım. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın emrini yerine getirmek için son bir defa daha müracaata karar verdim. Akşam buluştuğumuz zama muhakkak suretle Almanya'ya gitmesini, annemi de yanma almasını söyledim. Biraz düşündü, sonra:

- Hayır, dedi. Ankara'dan ayrılmayacağım.

Sordum:

- Neden babacığım?

- Ankara'da oturmaktan büyük zevk duyuyorum. Hastalığımı ben de biliyorum. Fakat ısrar etme ve artık bir şey sorma.

Rica ve ısrarlarım yine boşa çıkmıştı.

Ankara'dan ayrılacağım gün, veda ziyaretine gittiğim zaman, babamı fazla heyecanlı buldum. Yüzümden, gözümden öptü. İşte o zaman neden Ankara'da kalmak istediğini ilk defa açıkladı:

- Bu mukaddes mücadelenin zaferle neticelenmesini görmek müyesser olmazsa, beni bu milli idarenin merkezinde bir yere gömersiniz. Bu arzumu Mustafa Kemal'e de söyle. Bir oğlum sen isen, bir oğlum da odur.

Başımı öne eğdim. Ağlamamak için dudaklarımı ısırıyordum. Müteessir olduğumu anlar anlamaz konuyu değiştirdi.

Babam İsmail Fazıl Paşa, büyük zaferi görmeden 1921 yılı Nisan ayında öldü. Onu Ankara'da ebedi istirahatgâhına tevdii ederlerken, ben Moskova'da bulunuyordum. Nur içinde yatsın.

İstanbul'dan 5. Ordu'ya

5. Ordu'ya, 5 Şubat 1905'te tayin edilmiştik. Hazırlıklarımızı kısa zamanda tamamladık. İstanbul'da daha fazla kalmak tehlikeli idi. Yeni yeni hafiyelerin karşımıza çıkması ve saraya jurnal verilmesi her zaman için mümkündü. Aynı günlerde çantasında Jön Türklerin Avrupa'da yayımladıkları derginin son sayısı bulunduğu için genç tıbbiyelilerden birinin tevkif edildiğini duymuştuk.

Mustafa Kemal, ben, Müfit Kırşehir ve diğer bazı mümtaz yüzbaşılar İstanbul limanından kalkan bir Nemse vapuruyla Beyrut'a hareket ettik. Soğuk ve karlı bir hava idi. Buna rağmen üç kurmay arkadaş, geminin güvertesinde bir hayli kaldık. Teessürümüz artık geçmişti. Çünkü biz, bu mübarek ve aziz askerlik mesleğini seviyorduk. Mustafa Kemal:

- Bizim için hayat yeni başlıyor.

Diyordu. O akşam, geminin yemek salonunda kendimize güzel bir ziyafet çektik. Birinci mevki kamarada seyahat ediyorduk. Gece gayet neşeli geçti. Güldük, eğlendik. Yalnız ihtiyatı elden bırakmıyorduk. Gemide hafiye ve casus olabilirdi.

Ertesi günü öğle üzeri İzmir'e geldik. İzmir'i ilk defa görüyordum. Üç arkadaş bir araba tutarak Kordonbo-

yu'nda dolaştık. Şehir fevkalade güzeldi. Sahildeki gazinolarda orkestralar çalıyordu. Birine girmek istedik, fakat sonra vapuru kaçırmaktan korkarak bundan vazgeçtik.

Beyrut'a kadar tatlı bir yolculuk yaptık. Fazla deniz de olmadı. Talihimiz varmış. Beyrut'ta önceki kafile ile gelen sınıf arkadaşlarımızdan Kurmay Yüzbaşı Hayri Davutpaşa ile Mümtaz Yüzbaşı Trabzonlu Halil Rifat bizi karşıladılar. Bunlar, ordu merkezi Şam'a giderek, kendilerini Beyrut'taki nişancı taburuna tayin ettirmek imkânını bulmuşlardı. O gece bizi bırakmadılar, çalgılı bir gazinoya götürdüler, temiz ve rahat bir otelde de misafir ettiler. Trabzonlu Rifat, Beyrut'u çok methediyor:

- Buraya tayin edilseniz, İstanbul'u aramazsınız.

Diyordu. Şam da fena sayılmazdı, ama burasıyla mukayeseye imkân yoktu.

Trenle Şam'a geldik. Üç arkadaş beraberce ordu müşiri Hakkı Paşa'yı ziyaret ettik. Bize karşı iyi davrandı. Babamın sıhhatini sordu. Yeni tayin edileceğimiz vazifelerimizde başarılar diledi. Hüsnüniyet sahibi ve babacan bir müşirdi. Ne çare ki ordusu bir kudret ve kuvvet olmaktan çok uzaktı. Sokakta rastladığımız askerlerin de kılık kıyafetlerinin düzgün olmadığım görmüştük.

Kumandanın odasından çıktıktan sonra kapıda Müşir'in oğlu Haydar'ı gördük. Haydar'ı okuldan tanıyordum. Bizden bir sınıf aşağıdaki Zadegân sınıfından çıkmıştı. Hünkâr yaveri ve üsteğmen rütbesinde idi. Benim yanıma yaklaştı.

- Babamın emri var, dedi. Bizde misafir olacaksın.

Mustafa Kemal ile Müfit bizden önce gelen kafiledeki arkadaşlarda misafir kalacaklardı.

Şam'da üç gün kaldım. Haydar bizi bazı eğlence yerlerine götürdü.

Kurmaylık Stajı Başlıyor

Mustafa Kemal 30., Müfit Kırşehir 29. Süvari alaylarına tayin edildiler Bunların merkezi Şam'dı. Staj görevlerine derhal başladılar, beni de Beyrut'taki süvari alayına gonderdiler. Beyrut'taki süvari alayının tarihi bir özelliği vardı. Lübnan muhtariyet kazandıktan sonra 1866'da teşkil olunmuştu. Padişahın tayin ettiği Hıristiyan mutasarrıfın muhafazası görevi de bu alaya verilmişti. İlk sıralarda alayın efradı Türk, subayları da Hıristiyan olacaktı. Teşekkül tarihinde, subayların çoğunluğu Polonyalı ve Macar mültecilerdi. Ben tayin edildiğim sıralarda, alayda o zamandan kalan Polonyalı bir binbaşı ile karşılaşmıştım.

Süvari alayının bir bölüğü, Lübnan mutasarrıfının oturduğu Beteten Sarayı'nda muhafız olarak vazife almıştı. Bir tesadüf, beni bu bölüğe gönderdiler. Mutasarrıf, aynı alaydan yetişmiş ve müşirliğe kadar yükselmiş olan aslen Polonyalı Muzaffer Paşa idi.

Mustafa Kemal ile teması muhafaza ediyorduk. Bazen ben Şam'a gidiyordum, bazen yanma Müfid'i de alarak o Beyrut'a geliyordu. Devlet idaresindeki kötülükten, idare adamlarının kayıtsızlığından, bu yüzden halkın çektiği ıstıraplardan, ordunun eğitim ve öğretim alanındaki eksikliklerden, subayların bilgi kifayetsizliğinden yana yakıla

dem vururdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi Suriye'de de ayaklanmalar eksik olmuyordu. Ordu ve bilhassa süvari birliklerinin başlıca görevi işte bu isyanları bastırmaktı. 29. ve 30. süvari alayları da tenkil hareketlerinde görev alıyordu. Fakat bir isyan neden çıkar, halkı bu isyana kimler zorlar, bunu araştıran çıkmıyordu. Bir defasında, Mustafa Kemal ile arkadaşına Havran'da çıkan karışıklıklar üzerine teşkil edilen mürettep tümende görev vermek istememişlerdi. Mürettep kuvvetler, yalnız isyanı bastırmakla kalmıyorlar, sömürücü bir zihniyetle talan da yapıyorlardı. Elbette Mustafa Kemal'in bunun sebebini soracağını anladıkları için onu beraberlerine almaktan korkmuşlardı. Fakat o demir gibi irade ve azmiyle kendini kabul ettirmişti. Bu olaydan bahsederken:

- Budalalar, beni para ile satın alacaklarını bile sandılar, fakat sonra avuçlarını yaladılar, diyordu.

Mustafa Kemal, henüz siyasi faaliyete başlayamamıştı. Yürekli ve inanmış beş on arkadaşı Şam'da bir araya toplayamıyor, istediği ortamı bir türlü bulamıyordu. Beyrut'ta da müşterek bir iki teşebbüsümüz olmuş, fakat müspet bir sonuç alamamıştık.

Beyrut'a geldiği zamanlar, itiraf etmek lazımdır ki, eğlence âlemlerinden pek uzak kalamıyorduk. Yirmi üç, yirmi dört yaşlarında kanı kaynayan genç subaylardık. Basal Oteli'nin karşısında ve bugünkü Hotel Neus'un yerinde bir Alman birahanesi vardı. Deniz kenarında ve direkler üzerinde kurulmuştu. Schrender adındaki bu gazino hem yemek, hem içki verirdi. Aileler de gelirdi. Akşamları burada oturur, bir iki kadeh bira içerdik. Çalgı olmadığı için

nispeten sakin sayılırdı. Uzun uzun konuşmaya ve dertleşmeye müsaitti.

Bugünkü Avenue de France caddesinin limana gelmeden sol tarafında muazzam bir yazlık bahçe açılmıştı. Avrupa'dan getirtilmiş orkestralar çalardı. Schrender'den çıktıktan sonra buraya uğrar, hem müzik dinler, hem de Alman birahanesinde yarım kalan içkilerimizi burada tamamlardık.

Şam'a gittiğim zamanlar, Hakkı Paşa'nın oğlu Haydar beni bırakmaz, ben de Mustafa Kemal ile Müfid'i bırakamadığım için dördümüz birleşirdik. Haydar, eğlenceye düşkün bir gençti, bize nazaran mali durumu da iyi idi. Fakat ona yük olmamaya çalışırdık.

Şam'ın en büyük eğlencesi, Sahra âlemleri idi. Bahçelerin içinden sular geçerdi. Bu güzelim gönül açıcı bahçelerde bazen birkaç gece kaldığımı hatırlarım. Ünlü Arap muganniyeleri gelir, şarkılar söylerlerdi. Bu âlemlere bir iki defa süvari alayı kumandanı Lütfü Bey de katılmıştı. Şimdi pek hatırlayamıyorum, rütbesi ya binbaşı veya yarbaydı. Fena bir insan değildi. Hürriyete taraftar gözüküyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürüklenmekte olduğu akıbeti seziyor, memleket durumu ile ilgileniyordu. Eğer içkiyi biraz fazla kaçırmış ise:

- Bu iş böyle devam edemez!

Diye atıp tuttuğu da oluyordu. Ama tesebbüs enerjisinden yoksundu, bunu zaman zaman kendisi de itiraf ediyordu.

Mustafa Kemal, kuracağı gizli teşkilat için ilk kancayı bu süvari subayına atmayı düşünüyordu.

Mustafa Kemal'in Suriye'deki Siyasi Faaliyetleri

Mustafa Kemal, nihayet emeline muvaffak oldu. "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" adını verdiği gizli teşkilatı Şam'da kurdu. Bu olayın tafsilatını kendisinin ağzından birkaç defa dinlemişimdir. Mustafa Kemal olayı şöyle anlatır:

- Bir gün Kumandan Lütfü Bey'le beraber Hamidiye Çarşısı'nda dolaşıyorduk. Müfit de vardı. Ufak bir dükkânın önüne geldik. Kumandan, Mustafa Bey neredesin diye seslendi. Ayağında ayakkabı yerine takunya olan genç bir adam peyda oldu. Oturacak yer olmadığı için dükkânın dışına arkalıksız üç dört sandalye getirerek bize yer gösterdi. Ticaretle meşgul olduğunu söyleyen bu zat, Suriye'nin yerlisi değildi. İstanbul Türkçesi konuşuyordu. Cümleleri çok düzgündü. Genç olmasına rağmen gün görmüş bir adama benziyordu. O, Lütfi ve Müfit ile konuşurken içeriye girdim. Bir bacağı sallanan tahta masanın üzerinde gördüğüm birkaç kitap beni hayretler içinde bıraktı. Bunlar Fransızca tıp, felsefe ve sosyolojiye ait eserlerdi. Dışarıya çıkarak kendisinden sordum. Bu kitapların eskiden kaldığını, unutmamak için ara sıra okuduğunu söyledi. Fazla bilgi vermedi.

Birkaç gün sonra mesele anlaşılmıştı. Lütfi Bey'in Mustafa Kemal'le Müfid'i buraya getirmiş olması sebepsiz değildi. Mustafa Bey (Cumhuriyet devrinde milletvekili Mustafa Cantekin) İstanbul Tıp Fakültesi'nde talebe iken siyasete karıştığı ve hürriyet için telkinler yaptığından mektepten kovulmuş, üç yıl kalebentliğe mahkûm edilmiş,

sonra Şam'a gelerek ticaret yapmaya başlamıştı. Fakat uslanmamıştı. Burada edindiği yeni arkadaşlarla teşkilat kurmaya kalkışmış, ancak bir başarı sağlayamamıştı. Şimdi aynı gaye için Mustafa Kemal ile birleşmeye hazırdı. Cemiyet kuruldu ve "Vatan ve Hürriyet" adı verildi.

Ben, Şam'a son gelişimde cemiyet kurulmuştu. Doktor Mustafa'yı da ülkü arkadaşı Mustafa Kemal ile beraber bulmuştum. Süvari Alayı Kumandanı Lütfi Bey son dakikada teşkilata girmekten çekinmişti.

- Ben çoluk çocuk sahibiyim, aynı kanaati taşımakla beraber benden fiili bir hareket beklemeyiniz.

Demişti. Atatürk'ün hayatına dair yazılan bazı eserlerde, bu gizli cemiyetin 1906 yılı Ekim ayında kurulduğu ileri sürülmektedir. Bunda bir yanlışlık olsa gerekir. Çünkü bu tarihte Mustafa Kemal Şam'da değildi.

"Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin Beyrut şubesini ben ve sınıf arkadaşlarımla diğer birkaç genç subay beraberce kurduk. Fakat bu kozmopolit muhitte gelişmesi imkânsız gibi idi.

Hürriyet Mücadelesi İçin En Müsait İklim

Bir gün öğleye doğru süvari bölüğüne Mehmet Efendi adında genç bir teğmen geldi. İki kurmay subayın beni çok acele olarak Schrender birahanesinde beklediklerini haber verdi. Kurmay Yüzbaşı Hayri Davutpaşa ve Trabzonlu Halil Rifat'la o akşam aynı yerde buluşacaktık. Böyle acele etmiş olmalarına bir mana veremedim. Bununla beraber Alman birahanesinin yolunu tuttum. İçeriye girdi-

ğim zaman, Mustafa Kemal ile Müfid'in köşe masalardan birinde oturduklarını gördüm. Onlar da beni görmüşler, el sallıyorlardı. Halbuki, Mustafa Kemal'den bir hafta önce aldığım mektupta süvari stajını tamamladıklarını, piyade stajını Yafa'da yapacaklarını, yeni görevlerine başlamadan önce Beyrut'a gelerek birkaç gece kalacaklarını yazıyor, on beş gün sonrası için iyi bir otelde iki kişilik oda ayırtmamı istiyordu.

Mustafa Kemal'i heyecanlı ve endişeli buldum. İlk sözü:

- Ben Makedonya'ya gidiyorum.

Oldu ve durumu kısaca anlattı:

"Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin 5. Ordu mıntıkasında gelişmesine imkân yok gibi idi. Makedonya'da ise süratli bir gelişme olacağı muhakkaktı. Rumeli'ye geçmek kararını vermiş, Müşir Hakkı Paşa'nın oğlu Haydar'ın da yardımıyla bir izin tezkeresi uydurmuştu. Ancak bu tezkere İzmir'den öteye geçmezdi. Fakat Selanik'e vardıktan sonra bir kolayını bulmaya çalışacaktı. Sınıf arkadaşlarımızdan Tevfik Selanik'e ve Cemil Süleymaniye'ye (Cumhuriyet devrinde İçişleri Bakanı Cemil Uybadın) birer mektup yazmıştı. Cemil okuldan mümtaz yüzbaşı olarak çıkmıştı. Selanik'te merkez kumandan muavinliği yapıyordu. Sonra yine Selanik'te bulunan diğer sınıf arkadaşlarımızdan kurmay yüzbaşı Kemal Ohri'ye de müracaat etmişti. Kemal, topçu müfettiş Şükrü Paşa'yı (Balkan savaşlarında Edirne'de şanlı bir müdafaa yapan Şükrü Paşa) ailece tanıyordu. Kendisiyle konuşmuş, aldığı müspet cevabı Şam'a

bildirmişti. Kemal Ohri, bilahare Şükrü Paşa'ya damat olmuştur.

Ben, Makedonya seyahatinin pek kolay olacağına kani değildim. İzin tezkeresindeki yanlışlık nasıl olsa anlaşılacaktı. Çünkü biz, 5. Ordu'ya tayin edildiğimiz zaman çıkan iradede ordu mıntıkasını terk edemeyeceğimize dair bir kayıt vardı. Yani mimli idik. Sonra Şükrü Paşa şöhretli ve vatanperver bir asker olmakla beraber padişaha sadıktı. Öyle bir tahsil ve terbiye görmüştü. Alıştığı bir rejimi devirmek için çalışacaklara yardım etmek istemeyebilirdi. Endişelerimi Mustafa Kemal'e de anlattım, fakat o kararını vermişti.

Şöyle bir anlaşmaya vardık: Müfit Kırşehir, Yafa'daki Nişancı Taburu Kumandanı Ahmet Bey'le arkadaşlık kurmaya çalışacak ve ileride ondan faydalanmak çarelerini arayacaktı. Ben ise bir tehlike vukuunda Şam'a giderek üsteğmen Haydar vasıtasıyla Hakkı Paşa'ya başvuracaktım.

Mustafa Kemal dedi ki:

- Selanik'ten mektup yazarak durumu bildireceğim, sen Müfit'le irtibatı muhafazaya çalışırsın.

Mustafa Kemal Makedonya'da

Mustafa Kemal, Yafa'yı terk ederek Mısır'a kaçtı. Hedefi Selanik'ti. Bu maceralı ve oldukça tehlikeli seyahatin hikâyesi ve Makedonya'daki siyasi faaliyetlerini kendi ağzından birçok defalar dinlemişimdir. Özet olarak aşağıya naklediyorum:

Mustafa Kemal Mısır'da pek az kaldı. Vapurla Pire'ye geldi, oradan Selanik'e kalkan Yunan bandıralı başka bir vapura atladı. Daha önce sınıf arkadaşımız Kurmay Yüzbaşı Tevfik'e üç kelimelik Fransızca bir telgraf çekti. Tevfik, hüviyetini saklayarak bir kayıkla vapura geldi. Biraz sonra iki arkadaş gümrük rıhtımına çıktılar. Gümrük, yolcu ve inzibat kordonundan geçmek kolay değildi. Fakat daha evvel haberli olan Selanik Merkez Kumandan Muavini Mümtaz Yüzbaşı Cemil Süleymaniye (Uybadın) onları kolayca bu kordondan geçirmeye muvaffak oldu. Doğruca Sanayi Okulu karşısındaki evine geldi. Zavallı Zübeyda Hanım, çocuğunu birden bire karşısında görünce şaşırmıştı. Mustafa Kemal, annesini teskin etti. Tehlike yoktu.

Birkaç gün evde saklandı. Sınıf arkadaşımız Kurmay Yüzbaşı Kemal Ohri'yi çağırarak kendisiyle konuştu. Onunla beraber bir gece vakti gizlice Şükrü Paşa'nın evine gittiler. Paşa'nın huzuruna Mustafa Kemal yalnız çıktı. Durumu anlattı. Fakat tahmin ettiğim gibi müspet bir sonuç alamadı. Paşa'nın cevabı şu olmuştu:

- Ben bir şey yapamam, yalnız senin yapacaklarını hüsnü telakki ederim.

Mustafa Kemal, kendisini dışarıda bekleyen Kemal Ohri ile gece karanlığında evine döndü. Yüzbaşı Ohri, delalet ettiği işin böyle bir netice vermiş olmasından müteessirdi. Af diledi. Mustafa Kemal, arkadaşını teselli etti:

- Git, Tevfik ile Cemil'i bul, vaziyeti haber ver. Henüz bir şey kaybedilmiş değildir. Yarın Erkanı Harp Miralayı Hasan Bey'i göreceğim.

Hasan Bey, Selanik Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'a gitmek istediği zaman Manastır İdadisi'ni tavsiye eden subaydı. Ertesi günü resmi üniformalarını giydi, 3. Ordu Müşiriyet Dairesi'ne gitti. Kendisini zorlukla tanıtabildi. Düştüğü tehlikeli durumu bütün açıklığı ile anlattı.

- Ben milletime daha faydalı olabilmek için her şeyi göze alarak buraya geldim. Eğer bana yardım elinizi uzatmazsanız, hayatım ve mesleğim tehlikeye girer. Beni ancak siz kurtarabilirsiniz.

Dedi. Hasan Bey, kendisine yardım elini uzattı.

Kurmay Albay Hasan Bey'i, bilahare ben de Selanik'te 3. Ordu Müşiriyet Dairesi'nde tanıdım. Onunla beraber çalıştım ve dost oldum. Hasan Bey, memlekette inkılap olmasını isteyen ve bu uğurda çalışanları desteklemekten zevk alan vatanperver bir askerdi.

Mustafa Kemal'den, Schrenden birahanesinde tanıştığımız zengin bir Hıristiyan Arap ailesi vasıtasıyla gönderdiği kısa mektubu aldığım zaman ne kadar sevinmiştim. Arkadaşım, dört ay Selanik'te hava tebdili raporu aldığını yazıyordu. Durumu Müfid'e de bildirmemi, her ihtimale karşı Yafa Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'le teması sıkılaştırmasını istiyordu.

Trabzonlu Halil Rifat, gizlice Yafa'ya gitti. Durumu Müfit Kırşehir'e bildirdi.

Mustafa Kemal, dört ay izin aldıktan sonra Selanik'te faaliyete geçti. Topçu Subayı Hüsrev Sami (Cumhuriyet devrinde milletvekili Hüsrev Kızıldoğan), Harb Okulu'ndan sınıf arkadaşımız Ömer Naci'yi, o tarihte Selanik

Askeri Rüştiyesi'nde tarih ve edebiyat hocalığı yapan yine sınıf arkadaşlarımızdan Yüzbaşı İsmail Hakkı'yı buldu. Onlar vasıtasıyla Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürü Binbaşı Bursalı Tahir (1908 Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra milletvekili ve Osmanlı Müellifleri adlı ünlü eserin yazarı), Muallim Mektebi Müdürü Hoca Mahir'le tanıştı. "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin Makedonya'daki ilk şubesini İsmail Hakkı'nın evinde birlikte kurdular. O gün kuruluş toplantısında hazır bulunan Hüsrev Kızıldoğan olayı özet olarak şöyle anlatır:

"Müzakereyi Mustafa Kemal açtı. Memleketin genel durumunu, Rumeli ahvalini, İkinci Sultan Hamid'in mahiyetini kısaca açıkladıktan sonra dedi ki:

- Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor, hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlal vardır. Her terakkinin ve kuruluşun anası hürriyettir. Tarih, bugün biz evlatlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da cemiyetin esaslarını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilatı taazzuv ettirmek zaruridir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilal ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak, hulasa vatanı kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum."

Sonra Hüsrev Sami'nin tabancası bir masaya konarak birer birer silahı alıp öpmüşler ve onun üzerine yemin etmişler.

Mustafa Kemal 5. Ordu'ya Dönmek Zorunda Kalıyor

Bir an önce Makedonya'ya geçmek ve arkadaşım Mustafa Kemal'e mülaki olmak için gayret sarfediyordum. Babama sık sık mektup yazıyor, Serasker Rıza Paşa'ya başvurmasını ve 5. Ordu Müşiri Hakkı Paşa nezdinde tavassutta bulunmasını rica ediyordum. Mustafa Kemal kaçtıktan sonra iki defa Şam'a gittim. Oğlu Haydar vasıtasıyla paşanın huzuruna çıktım. Fakat olumlu bir sonuç alamadım. Her defasında:

- Oğlum, biraz sabırlı olunuz.

Tavsiyesinde bulunuyordu. Ben de me'yus ve mükedder, Beyrut'a dönüyordum.

İşte, böyle günlerinde birinde, Haydar, bulunduğum bölüğe geldi. Telaşlı bir hali vardı. Vakit öğle üzeri idi.

- Fuat Bey, sizinle derhal konuşmak istiyorum.

Dedi. Beraberce karargâhtan çıktık. Yolda şu haberi verdi: İstanbul'dan 5. Ordu'ya gelen bir emirde Mustafa Kemal'in nerede olduğu soruluyordu. Yafa'ya tahkik için bir subay gönderilmişti, ama adı gizli tutuluyordu. Öğrenememişti.

- Baban bu işe ne diyor?

Dedim. Cesaret edip konuşamamıştı. Fakat İstanbul'dan gelen emre karşı duracağını sanmıyordu. Beni de bir telaş aldı. Ne yapabilirdim? Yafa'ya gitmeyi düşündüm. Sonra aksi bir tesir yapması aklıma geldi, vazgeçtim. Emin bir vasıta ile ve derhal Müfit Kırşehir'e haber saldım. Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'e çok önemli bir vazife düştüğünü hatırlatmasını bildirdim.

Tahkik için Yafa'ya gönderilen subayı ikna edebilirse, tehlike çok daha azalabilirdi.

Mustafa Kemal, Suriye'ye döndükten sonra hakiki durumu öğrendim. Firarı İstanbul'da duyulunca, derhal harekete geçilmiş ve diğer taraftan da tevkif için Selanik'e emir verilmişti. İstanbul, 3. Ordu Sıhhiye Dairesi Başkanı İskender Paşa tarafından verilen dört aylık mezuniyet raporunu tanımak istemiyordu. Çünkü Selanik'e izinsiz gelmişti. İskender Paşa da:

- Bana gelen istidada bu zabitin hangi orduya mensup olduğuna dair bir kayıt yoktu.

Diyordu. Doğru idi, ama işin içyüzünü biliyordu. Kurmay Albay Hasan Bey, Mustafa Kemal Selanik'e gelir gelmez kendisine müracaat ettiği zaman:

- Müşirliğe bir istida ile müracaat ediniz. Hastalığınızı ileri sürerek hava tebdili talebinde bulununuz. Fakat istidanızı sadece Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı Mustafa Kemal diye imzalayınız. Ben bu istidayı Suhhiye Dairesi'ne havale ettirir ayrıca Doktor İskender Paşa'yı da görürüm.

Tavsiyesinde bulunmuştu. Hasan Bey işi böylece yoluna koymuştu.

Hasan Bey yine bir ağabeylik yapmış, sınıf arkadaşlarımızdan Mümtaz Yüzbaşı Cemil Sülemaniye'yi (Uybadın) çağırarak İstanbul'dan gelen emri göstermiş, onun vasıtasıyla Mustafa Kemal'e haber yollayarak bir an evvel gizlice Selanik'i terk etmesini ve görevi başına dönmesini bildirmişti. Esasen yapacak bir şey kalmamıştı. Yafa'ya döndü.

Arkadaşımız Müfit, kendisine havale edilen vazifeyi pek güzel yapmış, Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'i iknaya muvaffak olmuştu. Ahmet Bey, genç erkân-ı harbiye yüzbaşısının nerede olduğunu soran İstanbul'a, Mısır hududunda Bir-i Sebi'de kıt'alarının başında olduğu cevabını vermişti. Tahkikat için gizlice Yafa'ya gönderilen subay da aynı mealde bir evrakla Şam'a dönmüştü. Şimdi bu iyi kalpli ve vatanperver subayın adını hatırlayamıyorum.

Müşir Hakkı Paşa burada da hüsn-ü niyetini göstermiş, hakiki durumu çok iyi bildiği halde, tahkikat için gönderdiği subayın getirdiği malumatı kâfi bulmuş, herhangi bir tahkikata lüzum görmemişti. Yalnız Mustafa Kemal, aylar sonra topçu stajı için Şam'a döndüğü zaman kendisine serzenişte bulunmuş:

- Mustafa Kemal Efendi oğlum, beni daha önce haberdar edebilirdiniz. Müşkül durumda bıraktınız.

Demiştir.

Mustafa Kemal, Yafa'ya gelir gelmez, orada hiç vakit kaybetmeden bir miktar kuvvetle Mısır hududuna hareket etmiş, bu suretle kendisine iyiliği dokunan Binbaşı Ahmet Bey'i de sorumluluktan kurtarmıştı. O sıralarda Akabe ile Tûrusinâ yarımadasının doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu'na mı, yoksa Mısır Hidivliği'ne mi ait olduğu konusu üzerinde sert tartışmalar oluyordu. İngiltere şiddetli ve müddetli notalar yağdırıyordu. Bir-i sebi'deki Türk kıt'aları, Akabe'ye kadar olan o mıntıkayı ellerinde bulunduruyorlardı.

Mustafa Kemal'den bir iki ay haber alamadım. Nihayet iş küllendi, o da meydana çıktı. Müfit ile beraber Beyrut'a geldiler. Birkaç gün bizde misafir kaldılar. Akdeniz'in en şirin limanlarından biri olarak şöhret bulan Beyrut'un tadını işte o zaman çıkardık. 15 Temmuz 1906'da (2 Temmuz 1322) arkadaşlarla birlikte çektirdiğimiz, Atatürk albümlerinde yer alan meşhur fotoğraf, o günlerin bir hatırasıdır.

Odamın bir köşesinde asılı duran o resme baktığım zaman, genç subaylığımızda geçirdiğimiz acı ve tatlı günler, hayalimde canlanır.

Mustafa Kemal Hakiki Bir Türk Milliyetçisi idi

Mustafa Kemal samimi bir Türk milliyetçisi idi. Bunun en canlı misaline Yafa'da şahit oldum. Cumhuriyet devrinde Çankaya'da birkaç defa da ayrıntıları ile kendisinden dinledim.

Mustafa Kemal, 5. Ordu'da Arap ırkından olan askerlere daha özel muamele yapıldığını ve Anadolu çocuklarından daha üstün tutulduklarını gördükçe müteessir oluyordu.

- Osmanlılığın telkin ettiği bu aşağılık duygudan ne zaman kurtulacağız?

Diyordu. Aynı ıstırabı ben de duyuyordum. Bir gün, piyade stajını yaptığı Yafa'ya gittim. Piyade acemi devresi henüz yeni başlamıştı. Çoğunluğu o bölgeden toplanmış olan Arap gençleri teşkil ediyordu. Eğitim kadrosu ise

Anadolulu kıta çavuşları olan Türk gençlerinden kurulmuştu. Mustafa Kemal'in bölüğünde alaydan yetişmiş Makedonya Türklerinden yaşlı bir yüzbaşı vardı. Uzun yıllar 5. Ordu mıntıkasında kaldığı halde Rumeli şivesini değiştirmemişti. Yüzbaşı, Anadolulu kıta çavuşlarına karşı şiddetli davranıyor, yeni erlere karşı ise lüzumundan fazla müsamaha gösteriyordu. Onların azarlanmasına, hırpalanmasına gönlü razı olmuyordu. Adını bugün pek hatırlayamadığım bu yüzbaşıyı ben de tanıdım. Fena bir adam değildi. Talimlerde, Türkçe bilmedikleri için verilen emirleri anlayamayan bazı erlerin yanlış hareketleri kıta çavuşlarının biraz sert davranmalarına yol açıyordu. Bunu gören yüzbaşı da çavuşları ağza alınmayacak sözlerle haşlıyordu. Bir gün Müfit Kırşehir (Özdeş) dayanamamış:

- Arkadaş, demişti. Senin bu yaptığın hareket doğru değil.

Aynı uyarmayı, daha ciddi olarak Mustafa Kemal de yapmış, fakat bir etkisi olmamıştı. Bana bu bilgiyi veren Mustafa Kemal, bir hafta on gün önce cereyan eden bir olayı şöyle anlattı:

"Bir gün Makedonyalı yüzbaşı, kıta çavuşlarından birini bölük kumandanlığı odasına çağırttı. Müfit'le ben de orada idik. Çavuş sağlam yapılı ve yakışıklı bir Türk delikanlısı idi. Yüzbaşı gencin izzetinefsini kıracak şekilde azarlamaya başladı. Daha ziyade mensup olduğu ırka hücum ediyordu.

- Sen, diyordu, nasıl olur da necip Arap kavmine mensup Peygamber efendimizin mübarek soyundan gelen bu

çocuklara sert davranır, ağır sözler söylersin? Kendini iyi bil. Sen onların ayağına su bile dökemezsin.

Gibi gittikçe manasızlaşan sözlerle hakaret ediyordu. Sesi yükseldikçe yükseliyordu. Çavuşun yüzündeki ifadeye baktım. Önce bir babaya duyulan saygının samimiyeti okunan çizgiler sertleşmeye, içten gelen bir isyanın ateşleri gözlerinde okunmaya başladı. Fakat gerçek itaatin sembolü olan her Türk askeri gibi iç duygularını gemlemeye çalıştı. Göz pınarlarında tanelenen yaşlar yanaklarına döküldü. Dayanamadım.

- Yüzbaşı efendi, susunuz!

Diye bağırdım. Birden şaşırdı. Sözlerinin bizden tasvip görmesini beklediği anlaşılıyordu.

- Yoksa fena bir şey mi söyledim?

- Evet, çok fena hareket ettiniz. Buna hakkınız yok. Bu erlerin bağlı bulunduğu Arap kavmi birçok bakımdan necip olabilir. Fakat senin de benim de Müfid'in de ve çavuşun da mensup olduğumuz kavmin de büyük ve asil bir millet olduğu asla inkâr edilmez bir gerçektir.

Yüzbaşı başını önüne eğdi, utanmıştı."

Çok yıllar sonra bir gün Ankara'da beni de şahit göstererek anlattığı bu hakiki olay karşısında görüşü şu idi: Bu ve buna benzer hadiseler, Türk aydınlarının kendi kendisini bilmemesinden ve başka milletlerde şu veya bu sebeple üstünlük olduğunu sanarak, kendini onlardan aşağı görmesinden doğmaktadır. Bu yanlış görüşe son vermek için Türklüğümüzü bütün asaleti ve tarihi ile tanımak ve tanıtmak şarttır.

Mustafa Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'nu teşkilinin en büyük âmilini bu asil düşüncede aramalıdır. Türk milletinin asaletine, büyüklüğüne bütün Türklerin inanmasını ve bunu iftiharla savunmasını hayatı boyunca gaye bilmiştir. Milletine:

- Ne mutlu Türküm diyene!

Hitabıyla seslendiği zaman, buna bütün mevcudiyeti ve samimiyeti ile inanmıştı.

eskikitaplarim.com

eskikitaplarim.com

KENTBANK

Katkılarıyla:..

